

QAACCESSA RAAWWII SIRNA ULMAA DUBARTII

OROMOO GODINA ARSII AANAA XANNAA

SAAFII TAMAAM KADUU

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTHITTI,
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

HAGAYYA 2009/2017

FINFINNEE

**QAACCESSA RAAWWII SIRNA ULMAA DUBARTII
OROMOO GODINA ARSII AANAA XANNAA**

SAAFII TAMAAM KADUU

GORSAAN: DASTAA DASSAALENY (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA(MA)
AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSII SUUN
GAMISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORIIF DHIHAATE**

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

**HAGAYYA 2009/2017
FINFINNEE**

Yunvarsitii Addis Ababaa
Dhaabbata Digrii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa(MA) Afaan Oromoofi Ogbarruu Barsiisuun Guuttachuuf Saafii Tamaam Kaduutiin mata duree: Qaaccessa “Raawwii Sirna Ulmaa Dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa” jedhuun qophaa’e ulaagaa Yunvarsitiin kaa’e guuteera.

Koree qormaataa

Qoraa Alaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Qoraa keessaa_____ Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____ Mallattoo_____Guyyaa _____

Itti gaafatamaa Muummee ykn qindeessaa Digrii Lammaffaa(MA)

Axereeraa

Kaayyoo goeroon qorannaa kanaa raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Aanaa Xannaa qaaccessuu irratti fuulleffachuun kan gaggeeffameedha. Kaayyoolee gooree qorannicha keessatti dhiyaatan kanneen akka adeemsa sirna ulmaa ibsuu; faayidaa kabajni sirna ulmaa hawaasaaf qabu addeessuu; hirmaattota sirna ulmaafi gahee isaanii ibsuufi hawaasa keessatti sadarkaa sirni ulmaa yeroo ammaa irra jiru fa'aaf yaadaafi afgaaffii iddattootaaf dhiyaate qaaccessuun kan deebiseedha. Qorannaan kun boqonnaa shanitti hiramuu kan qindaa'e yoo ta'u, tokkoo tokkoo boqonnaa jalatti dhimmoonni qorannichaan wal qabatan dhiyaatanii jiru. Boqonnaa duraa jalatti ka'uumsi, kaayyooleen, barbaachisummaa, daangaafi hanqinnaa qorannichaa dhiyaataniiru. Boqonnaa lama jalattis sakatta'a barruuleewwaniifi yaaxxinaaleen qorannicha deeggaran ibsamaniiru. Boqonnaa sadi jalatti immoo malleen qorannichi qaaceffameen kan addeeffamaniidha. Kunis, qorannichi bifa qorannaa qulqullinaatti dhimma kan bahe yoo ta'u ragaleefi odeeffannoon adeemsa qorannoo qulqullinaatiin funaannamanii qindaa'an, seecca'anii dhiyeessuuf, ragaaleen walitti qabaman bifa qorannaa ibsituutiin ibsamaniiru. Iddattoonni qorannichaas mala akkayyoofi darbaa dabarsaatiin kan filataman yoo ta'an, maddi ragaalee qorannaa kanaas kallattimaan namoota raawwii sirna ulmaa nibeekan jedhamanii malleen olitti ibsamaniin filataman odeeff kennitoota saddeetiif gaaffilee afgaaffii dhiyeessuufi dokimentoota sakatta'uunis qorannaan kun gaggeeffameera. Boqonnaa afur jalattis hojii ijoo qorannichaa kan ta'e, qaaccessi raawwii sirna ulmaa dubartii oromoo Aanaa Xannaa bu'uruma ka'uumsaafi kaayyoowwan gooree qorannichaatiin kan qaaceffamaniidha. Guduunfaafi argannoowwan qorannaa kanaan irra ga'amanis boqonnaa shan jalatti gadi fageenyaan ibsamaniiru. Argannoon kunniinis, kabajni sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa hanga har'aatti afaanumaan qofa dhalootaa dhalootaati lufaa kan dhufe ta'us, akka fookilooritti duudhaasaa qabatee turuu danda'uun, safuufi aadaa hawaasichaa eegsisuunsaa cimina ta'uu bira ga'ameera. Haa ta'u malee, yeroo ammaa dhiibbaa keessaafi alaa irraa kan ka'e ilaalchi hawaasnii dur bal'inaan sirna ulmaa dubartii kabajaa tureefi qaamman gara garaa aadaa kabaja sirna ulmaa irratti amma qaban laafaa ta'uun, sadarkaan sirni kun ammaa irra jiru gadi bu'aa, awwaalamaa kan jiru, kallatti hundaanuu kunuunsaa fi xiyyeeffannoo guddaa kan barbaaduufi kkf akka ta'e argannoo qorannoo gaggeeffame kanarraa mul'ateera.

Galata

Duraan dursee yeroo ani qorannaa kana gaggeessaa turetti hifadhe, nuffe osoo hinjedhin humnaafi yeroo isaa aarsaa godhuun kan na qajeelchaa, dogongora koo naaf sirreessaafi na jajjabeessaa ture gorsaa koo Dr. Dassitaa Dassaalenyiif galanni koo kan onnee irraa madde.

Itti aansuun hojjattoota W. A. T. A. X.eeruu odeefkennitootaa naaf kennuun na deeggaraniifi yeroo ani qorannaa kana gaggeessaa turetti yeroo isaanii aarsaa godhuun afgaaffii gaafatamaniif nuffii tokko malee odeeffannoo warroota naaf kennan, odeefkennitoota Aanaa Xannaa hundaaf galanni koo dacha dachaadha.

Kana malees, yeroo qorannaa kana gaggeessaa turetti hamilee naaf kennuun yaadaafi maallaqaan kan na deeggaraa ture hiriyyaa koo Obboo Awwal Bayaaniifi hojii kanaaf jecha laappi tooppii naaf ergisuun gargaarsa olaanaa kan naaf godhe Dura taa'aa M.B Qophaa'ina Xiichoo Obboo Asnaaqaa Abaataatiif kabajaafi galanni koo isaaniif haa ta'u.

Haadha manaa koo aadde Kadiijaa Qaasoofi ijoollee koo Misnisiiniifi Laalusiin Saafii yeroo ani qorannaa kana gaggeessaa turetti na waliin dhiphataafi dararamaa turuun, hamileefi lafee duugidaa naaf ta'uun sadarkaa kanarra akka gahuuf tumsa olaanaa naaf taasisaa turtaniif jaalalaafi galanni koo olaanaadha.

Ibsa Gabaajewwaniifi kottoonfachiisaa

Gabaajeewwan armaan gaditti tarreeffaman kanneen qorannoo kana keessa bakka adda addaa galanii waan jiraniif namoota qorannoo kana dubbisanitti danqaa akka hintaaneef gaalee ykn jecha isaan bakka bu'an waliin tarreeffamaniiru.

A.G. -	Af-gaaffii
A.L.H. -	Akka Lakkoofsa Habashaa
A.misaa-	Akkiyyaa misaa
A.Xannaa-	Aanaa Xannaa
G.C.	Akka Lakkoofsa gorgooriyaanotaa
J.Xannaa-	Jiituu xannaa
Kkf-	Kanaafi kanneen kana fakkaatan
M.B-	Mana Barnootaa
Q.B-	Qotee bulaa yookaan qotee bultuu
Sad.-	Sadarkaa
Sad.b.msaa-	Sadarkaa baruumsaa
W.A.T.A.X.	Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Xannaa
W.BU.F. –	Waajjira Buufata Fayyaa

Hiika Jechootaa

Jechootnifi gaaleewwan armaan gaditti tarreffaman qorannoo kana keessatti bakka adda addaa galanii jiru. Isaanis, nama qorannoo kana dubbisutti danqaa akka hintaaneef hiikni isaan naannoo qorannoon kun gaggeeffametti qaban akka armaan gadiitti kennamee jira.

Aslii -	Bu'uraan, jalqabaan
Daataa-	Dhiiga dayaa
Finna-	Ilma
Gumaata-	Akaakuu nyaataa dubartii deessee ciiftuuf, jaalaa-jaaltoofi dubarreen ollaa fiduufiin gaafatan
Iddattoo-	Namoota odeeffannoo akka kennaniif filataman.
Lila-	Nyaata laafaa kan qal'atee daakkuu hayisaa irraa qophaa'ee,sukkaarri itti naqamee duuyida akka jabeessuuf deessuun dhuugiduudha.
Lufuu-	Darbuu, ceehuu
Malqaqa-	Daa'ima reefi dhalatte,jiisaa,kan hinjabaatin
Mannaa-	Caalaa ykn irra
Matalagaa-	Muka duudaa, gabaabaa furdaa akka oyiteen yeroo marqa itti marqan ibiddarraa hinkufneef ittiin watanan.
Qanafaa-	Calleerraa qophaa'ee, amartiin birriifi muukni harooressaa seentii meetira sadi dheeratuufi hanga quba xiqqoo harka namaa qal'atu walakkaatti hidhanii dubartiin deessee ulmaa ciiftu mi'a kallacharratti ykn addarratti hanga ulmaa baatutti hidhattuudha.
Uddee-	Iddoo
Unsii-	Muka urgaa'urraa bocamee akka fincaan daa'ima hinajoofneef, ibda barbadaa girgiratti haranii akka hixaanaatti itti naquun kan uffata daa'imatti ulan.
Wabaxaa-	Marqa guyyaa dubartiin takka deesse dubartoonni ollaa mana deessuutti marquun nyaatanii, gammachuu deessuun nagaan hiikkamuu ishii itti ibsataniifi waaqaaf galata galfataniidha.

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axereeraa.....	i
Galata.....	ii
Ibsa Gabaajewwaniifi kottoonfachiisaa.....	iii
Hiika Jechootaa.....	iv
Baafata.....	v
BoqonnaaTokko: Seensa.....	1
1.1. Seenduubee Qorannichaa.....	1
1.2. Ibsa Naannoo Qorannichaafi Haala Jireenya Ummataa.....	3
1.2.1. Naannoo Qorannichaa.....	3
1.2.2. Haala Jireenya Ummata Aanaa Xannaa	7
1.3. Ka'uumsa Qorannichaa.....	9
1.4. Kaayyoowwan Qorannichaa.....	10
1.4.1. Kaayyoo Gooroo.....	10
1.4.2. Kaayyoowwan Gooree.....	10
1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa	10
1.6 .Daangaa Qorannichaa.....	11
1.7. Hanqina Qorannichaa.....	12
Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu.....	14
2.1. Sakatta'a Barruu yaadirimee	14
2.1.1. Fookiloorii.....	14
2.1.2. Faayidaa Fookiloorii	16
2.1.3. Gosoota Fookiloorii	16
2.1.3.1. Meeshaalee Aadaa	17
2.1.3.2. Raawwii Aartii Hawaasaa	17
2.1.3.3. Afoola.....	17

2.1.3.4. Barsiifata Hawaasaa	18
2.1.3.4.1. Sadarkaa jila Hawaasaa	20
2.1.3.4.2. Gulantaa Jilaa	20
2.1.3.4.3. Akaakuwwan jilaa	20
2.1.3.4.3.1. Jila Amantaa	21
2.1.3.4.3.2. Jila Al-amantaa	21
2.1.3.4.4. Sirna Da'umsaa	21
2.1.3.4.5. Sirna Ulmaa	22
2.1.3.4.5.1. Ulmaa Ciisuu	22
2.1.3.4.5.2. Raawwii Kabaja Sirna Ulmaa	23
2.1.3.4.5.3. Ulmaa Bahuu	24
2.1.3.4.6. Faayidaa Kabajni Sirna Ulmaa Hawaasaaf Qabu	24
2.2. Yaaxxinaalee Fokloorii	24
2.2.1. Yaaxxina Faayidaa	25
2.2.2. Yaaxxina Irra Deebi`anii Ijaaruu	26
2.2.3. Yaaxxina Aadaa Bu`ureeffate	27
2.2.4. Yaaxxina Aadaa Hawaasaa	27
2.3. Sakatta'a Barruu walfakkii	28
2.3.1. Wal-fakkeenya Qorannoo kanaafi Qorannoowwan kanneen Biroo	28
2.3.2. Garaagarummaa Qorannoo Kanaafi Kanneen Biroo	30
Boqonnaa Sadi: Malleen Qorannoo	33
3.1. Dhiyaatina Qorannoo	33
3.2. Mala Qorannoo	33
3.3. Madda Ragaalee	34
3.3.1. Filannoo Naannoo Qorannichaa	34

3.3.2. Mala Iddattoo	35
3.4. Meeshaalee Funaansa Ragaalee	36
3.4.1. Daawwannaa	36
3.4.2. Afgaaffii	37
3.4.3 .Waraabbii Sagalee	38
3.5. Qindaa'ina Qorannichaa	38
Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee	39
4.1. Ulmaa	39
4.2. Adeemsa Raawwii Sirna Ulmaa	39
4.2.1. Adeemsa Sirna Ulmaa Ciisuun Duraa Taasifamu	40
4.2.2. Adeemsa Yeroo Ulmaa ciisuu Taasifamu	40
4.2.3. Adeemsa Ulmaa Bahuu	44
4.3. Yoomessaa Sirna Ulmaa	45
4.3.1. Yeroo Sirni Ulmaa Itti Kabajamu	45
4.3.2. Iddoo Sirni Ulmaa Itti Kabajamu	46
4.4. Faayidaa Kabajni Sirna Ulmaa Hawaasaaf Qabu	47
4.4.1. Faayidaa Kabajni Sirna Ulmaa Gama Hawaasummaatiin Ummataaf Qabu	47
4.4.2. Faayidaa Kabajni SirnaUlmaa Gama Diinagdeetiin Hawaasaaf Qabu	48
4.5. Hirmaattota Kabaja Sirna Ulmaafi Gahee Isaanii	49
4.5.1..Dubartoota ollaa	49
4.5.2. Soddaatii	51
4.6. Qophiilee Kabaja Sirna Ulmaa Irratti Raawwataman	51
4.6.1. Qophii Gama Nyaataatiin Taasifamu	52
4.6.2. Qophii Gama Dhugaatitiin Taasifamu	53
4.6.3. Qophii Gama Uffataatiin Taasifamu	53
4.7. Hawaasa Keessatti Sadarkaa Sirni Ulmaa Yeroo Ammaa Irra Jiru	53

4.8. Faayidaa Adeemsa Sirna Ulmaa Dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa Barreessanii	
Olkaa'uu.....	55
Boqonnaa Shan: Guduunfaafi Yaboo.....	58
5.1. Guduunfaa.....	58
5.2. Yaboo.....	60
Wabiilee	62
Dabaleewwan	65

BoqonnaaTokko: Seensa

1.1. Seenduubee Qorannichaa

Qorannoon kun raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo qaaccessuu irratti xiyyeeffata. Sirni kun Godina Arsii Aanaa Xannaa keessatti sirna baay'ee beekkamuudha. Sirni ulmaa afaaniin barsiifata hawaasaa kan ibsaatureefi ibsaa jiruudha. Ta'us, yeroo ammaa dhimma xiyyeeffannoo hedduu barbaaduudha.

Afoolli ibsituu aadaafi calaqqisiistuu, daawwitiifi eenyummaa saba tokkooti. Kunis kan agarsiisu hawaasni afoola isaa beekke akka itti fayyadamaa tureefi ammas itti fayyadamaa jiru agarsiisa. Kana jechuun ammoo afoola beekuun aadaa beekuu akka ta'eefi aadaa beekuun ammoo jiruufi jireenya dhuunfaafi hawaasaa beekuu akka ta'e adda baasee ibsa. Geetaachoo Rabbirraa.(2009). Afoolli beekkumsaafi amantaa aadaa hawaasichaa jecha afaaniin dhalootaa dhalootatti kan dabarsuudha jechuun maalummaa afoolaa ibsa. Haaluma yaada hayyuu kanaan walfakkaatuun qorannaan kunis, faayidaa afoolli qabu keessaa tokko aadaa ummataa ibsuu waan ta'eef, sirna aadaa ummata oromoo ibsu keessaa kabaja sirna ulmaa dubartii Oromoo qaacceessuun ibseera.

Afoola ilaalchisee Zarihuun.(1996:20).yoo ibsu, afoolli afaaniin kan dhiyaatu ta'ee aadaa, safuu, seenaa, duudhaa, barsiifatafi kkf hawaasa tokkoo labataa labatatti kan darbu akka ta'etti dhiyeessa. Haaluma kanaan qorannaan kunis aadaa hawaasa Oromoo afaaniin dhalootaa dhalootatti darbaa dhufe keessaa tokko kan ta'e,“raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa” qaaccessuu irratti xiyyeeffate. Fekade.(1991:11). afoolli afaaniin kan darbu ta'ee, wantoota akka Mammaaksaa, afseenaa, raagoo, afwalaloo, hiiibboo, durduriifi kkf kan of keessatti hammatu ta'uu ibseera. Bu'uruma kanaan afoolli miidhagina gonfatee jechootaan qindaa'ee afaaniin kan dhiyaatu ta'uu isaa hubachuun nidanda'ama. Kun kan agarsiisu maalummaan afoolaa hayyoota adda addaatiin hiika adda addaa akka qabufi hiikni dhaabbataa ta'ee akkaataa tokkoofi tokko lama jedhutti lafa akka hinkaa'amne ibsa. Haaluma kanaan Asafaa.(2009). Kitaaba “ Eelaa” jedhu keessatti fookilooriin afoola jedhamu akka danda'u ibseera. Misgaanuunis kitaaba“ Dilbii ” jedhu keessatti fookilooniin afoola yoo jedhu, afoolaan immoo ogafaan jechuun ibseera. Haa ta'u

malee, afoolli fookiloorii bakka bu'uu waan danda'u hinfakkaatu. Sababni isaas qabatiinsi afoolaa kutaa fookiloorii keessaa akka gosa tokkootti waan fudhatamuuf.(Dorson,1972).

Faayidaan afoolaa, hawaasa tokko keessatti iddoo olaanaa qaba. Kunis, hawaasni afoolatti fayyadamanii afaan barsiisuu, ogummaa afaanii argachuu, aadaa hawaasichaa afoolaan barsiisuu, afoolaan gorsuu, afoolaan miliquuf, afoolaan quuqaa ibsachuuf, afoolaan dhimma jiruufi jireenya isaanii ibsachuufi kkf yoo ta'u, afoolli hawaasa hinbaratiniifis ta'ee, qaama barateef faayidaa guddaa akka qabu beekkamaadha.

Hayyoonni gara garaa hiika fookilooriitiif yaada adda addaa kan mataa mataasaanii lafa yoo kaa'aa turaniiru. Fookilooriin beekkumsaa, muuxannoo aadaa, safuufi amantaati jechuun warren ibsanis jiru. Finnegan.(1976:24). afoolaa yoo ibsitu “Oral literature is by definition dependent on a performer who formulates it in words on a specific occasion. There is no other way in which it can be relised as literary product” jechuun waa'ee afoolaa ibsiteerti. Yaaduma Fennegan kan walfakkaatu, ummanni Oromoos muuxannoo yeroo dheeraaf kuusee itti jiraachaa ture, gosa fookiloorii tokko kan ta'e, afoolatti fayyadamuun, aadaa, seenaa, duudhaa, safuufi barsiifata isaa dhalootaa dhalootatti afaaniin daddabarsataa dhufaniiru. Haaluma kanaan walfakkaatuun ummanni oromoollee afoolatti dhimma bahachuun yeroo dheeraaf afaaniin ibsachaa kan ture keessaa inni tokko kabaja raawwii sirna ulmaa dubartiiti. Qorannoon kunis, yaaduma kana kan cimsu raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Aanaa Xannaa qaaccessuun adeemsa jila/sirna/ aadaa hawaasaa kana ifa baaseera.

Yaada waraabbii Fennegan irraa akka hubatamutti afoolli ogummaa afaanirratti hundaa'un kan raawwatamuufi daddarbu ta'uu isaati. Kana malees, miidhaginni ogummaa kanaa kan irratti hundaa'u dandeettii ogummichaa akka dhalootaaf guddatuuf dirqama fudhatamuudha. Addunyaa qaroominaafi teekinolojiin guddatte keessatti afoolli dagaagee argama. Biyyoota saayinsiifi teeknoolojiin guddatan keessaa Ameerikaan ishee tokkodha. Saayinsiifi teeknoolojiin guddattullee dhimmi jireenya dhala namaa jalqabaa hanga dhumaatti kan deemu waan ta'eef afoolli gahee olaanaa qaba. Haaluma kanaan hawaasni Oromoos aadaa, duudhaa, seenaa, sirna fuudhaafi heerumaa, sirna gumaa, sirna gadaa ittiin buluufi ittiin hamilee walcimsu akkasumas, kan kabajaafi kunuunsa dubartii deessee ittiin mul'isu keessaa

tokko karaa kabaja sirna ulmaatiin akka ta'e odeeffennaan Obboo Jaarsoo Gammachuu yaada (Guraandhala10/ 2009) qoratichaaf kennaniin dubbataniiru. Kunis, aadaa Oromoo keessatti sirni ulmaa jaalala, kabajaa, eegumsaafi kunuunsa dubartii finnaa erga deessee booda godhuuf ibsachuuf kabaja sirna ulmaa durirraa eegalee kan itti dhimma bahaa tureefi ammas raawwachaa jiru ta'uu isaati. Kanaaf, qorannoon kunis, barsiifata hawaasaa keessaa tokko kan ta'e "raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa" qaaccessuu irratti xiyyeeffachuun kan gaggeeffameedha.

Gama faayidaa fookiloorii ilaalchisuun fookilooristiin Ameerikaa Dundes Alen. (1965:3). yoo ibsu, faayidaa fookiloorii ibsuu caalaa wantoota fookilooriin of keessatti hammatu ibsutu caala jechuun, wantoota gara garaa heddu ta'an, kanneen akka:

Myths, legends, folktales, jokes, proverbs, riddles, chants, charms, blessings, curses, oaths, insults, retorts, taunts, teases, toasts, tongue-twisters, and greeting and leave-taking formulas. It also includes folk costume, folk dance, folk drama (and mime), folk art, folk belief, festivals and special day or holiday customs (eg. Christmas and birth day) fi kkf...

jechuun wantoota fookilooriin of keessatti qabatu hedduu isaanii ibsa. Kanneen akka. (Dorson, 1972, Leach, 1994, Dundes, 1972). fookilooriin falaasama garee hawaasaa walfakkaatu, ogummaasaa, safuusaa, duudhaasaa, aadaasaa, durduriisaa, mammaaksa, sirboota, faarfannaa isaafi kkf afaaniin dhalootarraa dhalootatti kan ittiin dabarfatuudha jechuun fookilooriif ibsa laatu. Kana malees, (Sims, 2005). fookilooriin ibsituu eenyummaa hawaasa tokkooti jedha. Haaluma kanaan qorannaan kunis hawaasa Oromoo Aanaa Xannaa kan aadaa, duudhaafi seenaa walfakkaatu qabu bu'ureeffatuun raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Aanaa kanaa qaaccessuu irratti fuulleffatee sirna ulmaa kan hawaasni kabajaafi jaalala deettuuf qabu mul'ifachuuf raawwataa tureefi jiru kana ibsuu irratti xiyyeeffatee kan gaggeeffameedha.

1.2. Ibsa Naannoo Qorannichaafi Haala Jireenya Ummataa

1.2.1. Naannoo Qorannichaa

Qorannoon kun kan gaggeeffame Godina Arsii Aanaa Xannaa keessatti. Godinni Arsii godinaalee Oromiyaa keessatti argaman keessaa ishee takkoodha. Magaalaa gudditiin Godina

kanaa Asallaa jedhamti. Godinni kun godinaalee Oromiyaa adda addaatiin marfamtee kan argamtu yoo taatu, isaanis: Bahaan Harargee lixaafi Baaleen, Dhihaan Arsii lixaafi Shawaa bahaan, Kaabaan Shawaa bahaa, Kibbaan Godina Arsii lixaafi Baaleen marfamtee tan argamtu yoo taatu, qorataanis Aanaa Godinni kun of jalaaa qabu keessaa tokko kan taate Aanaa Xannaa keessatti qorannoo isaa gaggeesseera.

Aanaalee Godinni Arsii qabdu diigdamii-jahan keessaa Aanaan Xannaa ishee tokkoodha. Aanaan tun moggaasa maqaa kan argatte, bara durii yeroo lolli Mililikiifi Oromoota jiddutti Aanoleefi Haroo qeerroo irratti ture aanaa kanarrattis lola hammaataatu ture. Sababni isaatis, Obboo Jaarsoo Gammachuu (27-01-2009) yoo ibsan, “yeroo san teessoon bulchaa Godina Arsii Aanaa kana Magaalaa Xiichoo keessa waan ta’eef, ummanni Oromoo Arsii Aanota Godinichaa keessa jiranis asitti wal ga’uun caasaa Mootummaa Minilikirratti waraana banan. Lola dheeraa booda garuu, mootumichi ummatarra ooluun ummata too’ate. Sana booda qaama mootummaa Minilik ta’ee, koonyaa biroo kan bulchaa ture, gara koonya Xiichoo Aanaa Xannaa dhufuun bulchaa yeroo san koonyaa kana bulchaa ture, Dajjaach Abbaay Kaahisaayiin amma haalli lolaa akkami, maalirra jiru jechuun yoo gaafatu, bulchichis “ኢሁዓ ምንም አይልም ጠና” jedhee afaan Amaaraatiin namicha gaafateef deebise. Guyyaa sanirraa qabee Aanaan tun maqaa Xannaa jedhuun waamamuu eegalte” jechuun ibsan. Qorannoon kunis kan gaggeeffame Aanama kana keessatti yoo ta’u, Aanaan tun Finfinnee irraa k.m 252fi magaalaa guddittii Godina Arsii Asallaa irraa immoo k.m.127 fagaattee argamti. Aanaan Xannaa aanolee Godina Arsii hedduun daangeffamtee argamti. Isaanis: Bahaan Aanaa Roobeefi Shirkaatiin, Dhihaan Aanaa Digaluufi Xiijootiin, Kaabaan Aanaa Roobeetiin, Kibbaan Aanaa Shirkaatiin marfamtee argamti. Haalli teessuma lafaa Aanaa kanaa, lafa bu’a cehiin itti baayi’atu, lafa gaarreen qabdu, lafa dhooqqataafi diriiraa darbee darbee kan qabdu, mukkeen gurguddaa kanneen akka Birbirsaa, Gaattiraa, Waddeessa, Heexoo, Baargamoofi kkf kan keessatti hedduminan argaman yoo ta’u, haalli biyyee lafa Aanaa kanaa ammoo irra caalaan isaa biyyoo gurraacha kan qabduudha. Aanaan Xannaa laggeen bonaafi ganna yaa’an daran gurguddaa ta’an sagal Aanaa qabduudha. Haalli qilleensa Aanaa Xannaa irra caalaan baddaa yoo ta’uu, qilleensa badda dareefi gammoojjiiillee kan qabdu ta’uu isheeti.

Magaalaan guddittiin Aanaa Xannaa Xiichoo yoo jedhamtu, moggaafni maqaa ishillee jecha Afaan Oromoo “ xiichinee elmanaa” jedhurraa kan dhufe akka ta’e manguddoonni magaalaa kana keessa jiraatan Obboo Jaarsoo Gammachuufi Aadam Kaawoo yaada qoratichaaf (28-01-2009A.L.H) laataniin nidubbatu. Magaalaan Xiichoo akka magaalatti bara 1902 A.L.H.tti kan dhaabbatte yoo taatu, hayyama seera qabeessummaa magaalaa goonfachuun sadarkaa

bulchiinsa magaalaatti garuu bara1935A.L.H.tti hundoofte. Magaalaan tun bara1902-1937 A.L.H.tti, magaala guddittii Godina Arsii, bara1937-1968A.L.H.tti,magaala guddoo koonyaa Xiichoo, bara1968-1981A.L.H.tti magaala guddittii Aanaa Xannaa, bara1981-1984 immoo sadarkaa Aanaa irraallee gadi bu'uun ganda ta'uun tajaajilaa tan turteefi bara 1985 eegalee hanga ammaatti immoo deebi'uun maagaala guddittii Aanaa Xannaa ta'uun tajaajilaa tan jirtu ta'uu ishee ragaan dokimantii Waajjira bulchiinsa magaala Xiichootii argame niibsa. Aanaan kun lafa bal'inni ishee 54,917 km² ta'es kan qabduudha. Guddinni Aanaa Xannaa hanga umrii ishii ta'uu baatus, yeroo ammaa gandoota baadiyyaa11, bulchiinsa magaala2, waajjiraalee mootummaa32, Mana baruumsaa sadarkaa 1ffaa (1-8)34, Mana barnootaa sad.2ffaa2fi Qophaa'inaa1, Buufata fayyaa4, Dhaabbata dhuunfaa1fi Kiliinikoota dhuunfaa10 ol ta'an, tajaajila bilbila sararaafi mobaayilaa, bu'uraalee misoomaa kanneen akka daandii gandootaafi aanolee ollaatiin wal qunnamsiisu sadarkaa kan eeggate ta'uullee baatu kan qabdu, bishaan dhugaatii namaafi beelladaa daran filatamaa ta'e kan gaara Gaalamaa irraa burquufi ibsaa sa'aatii 24 tajaajila ummataa laatus aanaa qabduudha.

1.2.2. Haala Jireenya Ummata Aanaa Xannaa

Ummanni Aanaa Xannaa keessa jiraatu 75,000 olii yoo ta'u, kana keessaa dhi 37,304fi dub 38,227 ta'antu aanicha keessatti argama. Jiraattonni kunniinis amantaalee adda addaa kan dhuunfaa isaanii hordofun kan jiraatan yoo ta'an, akkaatuma amantaa isaanitti ummata aadaa, duudhaa, seenaa, safuufi barsiifata isaanii eeggachuufi kabajachuun jiraataa turaniifi jiraataa jiraniidha jechuun ogeessi galmee ragaalee Waajjira Galmeessa Ragaalee Aanaa Xannaa Obboo Gannaa Muhaammad (Fulbaana18/2009) ibsaniiru . Ummanni Aanaa kanaa irra caalaan isaanii baadiyaa keessa kan jiraataniidha. Ummanni kun akkuma ummata Oromoo aanolee biroo keessa jiraatanii jiruufi jireenya isaanii kan gaggeeffatan dalagaalee adda addaa irratti bobba'uun warra jiraataniidha. Kunis, hojjattoonni mootummaa hojii motummaa irratti bobba'uun yoo jiraatan, ummanni baadiyaa gara % 91 ta'an immoo lafa qotuun oomisha midhaanii akaakuu adda addaa, kuduraaleefi muduraalee bal'inaan oomishuun, loon horsiisuufi daldala gara garaa irratti bobba'uun jiruufi jireenya isaanii gaggeeffachuun ummata jiraatuudha. Aanaa kana keessatti oomishinni midhaanii kanneen akka Qamadii, Garbuu, Xaafii, Baaqela, Atara, Boqqoolloo, Mishingaa, Misira,

shumburaafi k.k.f bay'innaan kan keessatti omishamanii dha. Sababni isaas, Aanaan kun kan argamtu irra caalaan qilleensa baddaafi badda daree keessatti waan taateefi laggeen hedduu kan qabdu, akkasumas rooba gahaa waan argattuuf hawaasni Aanaa kanaa omisha kanneen hedduminaan omishu. Kana malees, kuduraalee akka Aalaa, Maangoo, Avokaadoo, Burtukaana, Paappayaafi kkf omishuulleen Aanaa haalaan beekkamtuu ta'uu ishii itti aanaa Waajjira Misooma Qonnaa Aanaa Xannaa kan ta'e, dargaggoo Muhaammad Abdallaa (Muddee20/2009) niibsa.

Aanaa Xannaa keessa saboonni gara garaa heddu amantiifi aadaa walii waliif kabajuun jaalalaafi kabajaan waliin kan jiraatan yoo ta'an, sabni Oromoo % 85 ol ta'us aanicha keessa kan jiraatu akka ta'es ragaan sakatta'a dokimentii waajjira bulchiinsa Aanaa irraa argame nimul'isa. Ummanni Oromoo Aanaa kanaas akkuma Oromoota aanolee biroo ummata aadaa boonsaa qabu akka ta'e odeefkennitoonni qorannichaaf filataman tokko tokko nidubbatu. Akka Haaji-Muhaammad Haaji-Abdallaa (Amajjii 8, 2009) ibsanitti, aadaan mallattoo ummataa kan ta'e, eenyummaa saba keenyaati jedha. Aadaan eenyummaa saba tokkoo ta'e kun kan ummata ibsuufi ummatni tokko ittiin adda bahu calaqqisiistuu namaa kan ta'eedha. Kana jechuun qabeenya miidhagaa, aadaa miidhagaafi kunuunfamuu qabuudha. Aadaan ummata Aanaa Xannaa akkuma aadaa gaarii ummata biroo aadaa nyaataa, aadaa uffataa, aadaa sirna fuudhaafi heerumaa, aadaa walgargaaruufi waliin hojjechuu, aadaa sirna gumaa muruu, sirna awwaalchaa, sirna ulmaafi kkf ummata qabuudha. Aadaawwan kanneen ummanni yoomessa isaa eegee kan itti fayyadamuufi ittiin walii abboomamu, akkasumas safeeffatee walkabajee ittiin jiraatuudha. Aadaa sirna gumaa muruufi aadaa fuudhaafi heerumaa yoo fudhanne aadaa ummanni ittiin walkabajee, walsafeeffatee ittiin jiraatuufi wal jiraachisuudha.

Kana yoo jennu haala jiruufi jireenyaa keessatti akkuma wanti gaariin jiru wanti gadheenis jira waan ta'eef, ummatni aadaa isaatti fayadamee obsaan, walsafeeffachuun, kabajaan waldhagahuun, deessuu ofii kunuunsuufi kabajuun, ilaafi ilaameedhaan aadichaaf iddoo guddaa kennaa, kan kabajee guddifachaa, kunuunfataa tureefi ammas jiruudha jechuun Haaji Muhaammad Haaji Abdallaa (Amajjii8,2009) maalummaafi faayidaa aadaan ummata Oromootiif qabu qoratichaaf ibseera.

1.3. Ka'uumsa Qorannichaa

Mata duree kanarratti qorannaa kana akkan gaggeessu dhimmoonni na kakaasan hedduu jira. Isaan keessaas muraasni isaanii:

- Inni jalqabaa sirni raawwii ulmaa dubartii kun naannoo kanatti baay'ee beekkamuufi hanga ani beekutti haalaan hinqoratamin hafuusaati.
- Ka'uumsi qoratichaa inni itti aanu dhalootumarraa kaasee aanaa kana keessa waan tureef, turtii koo kana keessattis, aadaafi sirnoonni Oromoon yeroo dheeraaf itti fayyadamaa dhufe kun laafaa, irraanfataamaafi badaa dhufuu isaanii hubachuu irraa kan ka'e.
- Sirni ulmaa dubartii Oromoo Aanaa kana keessatti guutumaan guututti badaa waan jiruuf raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Aanaa Xannaa barreeffamaan qindeessuun, labataaf akka darbuufi turuuf kuusee ol kaa'uuf qoratichi iddoofi mata duree kanarratti qorannoo isaa gaggeesseera.

Ummanni Oromoo ummata bal'aa ardii Afrikaafi lafa biyyattii bal'inaan qabatee jiraatu akka ta'e qorannoon kanaan dura taasifame nimul'isu. Akka Asmarom. (1973:5). ibsetti “ In the historic analysis of Africa the Oromo held the special position that they are the most expensive societies in record” jedha. Haa ta'u malee ummanni Oromoo gosoota fookiloorii hedduu qabatuus bal'inaafi gadi fageenyaan qoratamanii faayidaa hawaasummaaf hinoolle.

Haata'u malee, namootni muraasni qofti ittiin guuttata digirii jalqabaafi lammaffaan qorannoo fookiloorii Oromoo keessaa afoola gara adda addaatiin xiinxaluuf yaalaniiru. Ta'us, qorannoon duudhaafi aadaa Oromoo, keessattuu raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa irratti gaggeeffame amma qorataan beekutti tokkollee hinjiru. Kanaafuu, qorannoon kunis kan gaggeeffame sirnoota hawaasni Oromoo durii kaasee itti fayyadamaa ture hedduun kan hinxuqamneefi xiyyeeffannoo hinargatin keessaa “raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa” qaaccessuu irratti xiyyeeffachuun, sirna ummata Oromoo kana barreeffaman ibsuuf kan gaggeeffameedha. Ka'uumsa kana bu'uura godhachuun qorannoon kun gaaffiiwwan bu'uura armaan gadii deebisa jedhamee abdatama:

- Sirni ulmaa dubartii Oromoo Arsii akkamitti adeemsifama?
- Kabajni sirna ulmaa hawaasaaf tajaajila akkamii kenna?
- Hirmaattoonni sirna ulmaa adda durummaan eenyu, maal fa'a raawwatu?
- Hawaasa keessatti sirni ulmaa yeroo ammaa sadarkaa maalirratti argama?

1.4. Kaayyoowwan Qorannichaa

Kumar.(1996).akka ibsetti qorannoo gaggeessuu keessatti kaayyoon baay'ee barbaachisaadha. Kanaafis sababni inni eeru, kaayyoon kallatti argannoo keenyaatti kan nu qajeelchu waan ta'eef. Itti dabalees kaayyoon qorannoo keenyaa kaayyoo gooroofi kaayyoo gooree jedhamanii akka qoodamanis hayyuun kun niibsa. Haaluma kanaan kaayyooleen qorannoo kanaas kaayyoo gooroofi gooreetiin addaan bahuun akka kanatti aanutti ibsamaniiru. Isaanis:

1.4.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo goeroon qorannoo kanaa raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa qaaccessuudha.

1.4.2. Kaayyoowwan Gooree

Kaayyoowwan gooree qorannoo kanaas kanneen armaan gadiiti.Isaanis:

- Adeemsa sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa ibsuu;
- Faayidaa kabajni sirna ulmaa hawaasaaf qabu adda baasu;
- Hirmaattota sirna ulmaafi gahee isaanii adda baasuun ibsuu;
- Hawaasa keessatti sadarkaa sirni ulmaa yeroo ammaa irra jiru addeessuu.

1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun qaamolee adda addaaf akka fayyadu amanama. Isaan keessaa muraasni kan armaan gadiiti:

- Namoota maalummaafi adeemsa sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa baruu barbaadaniif yaada ifa ta'e kenna.

- Dirree qorannoo, xiinhawaasaa, aadaa, seenaa, amantii, sirnootaa, jilaafi kkf irratti namoota gadi fageenyaan qorannoo gaggeessuu barbaadaniif ka'umsa ta'a jedhamee abdatama.
- Hawaasichi sirna kana deebisee akka hubatuufi dagaagsuufis, kaka'uumsa itti uuma jedhamee abdatama.
- Dabalataanis waajjiraaleen Aadaafi Tuuriizimii sadarkaa sadarkaan jiran raawwii sirna ulmaa dubartii kan aadaa hawaasichaa faaraan ibsu kanaaf xiyyeeffannaa addaa kennuufiin akka eeganiifis ka'umsa ta'uun tajaajiluu danda'a.
- Dhumarratti sirni ulmaa dubartii kan aadaa ummata Oromoo durii kaasee ibsaa ture wayitii ammaa dagatamaa, jijjiiramaafi badaa waan jiruuf raawwii sirna kanaa galmeessanii ol kaa'uun dhaloota dhufuuf akka turu taasisuufis nigargaara jedhamees abdatama.

1.6 .Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun karaa adda addaatiin kan daanga'eedha. Kunis:

- Gama tokkeen iddoon kan daanga'eedha. Kana yoo jedhamu qorannichi kun Godina Arsii keessa Aanota jiran keessaa Aanaa Xannaa keessatti qofa daangeffamuun kan gaggeeffameedha.
- Gara biraatiin immoo qaama qorannichi irratti gaggeeffamerrattis kan daanga'ee dha. Kunis, ummanni Aanaa Xannaa keessa jiraatan bal'aa, sabaafi sab-lammiin adda addaa, aadaafi amantii dhuunfaa isaanii gaggeeffatuun kan aanicha keessa jiraatan ta'uun nibeekkama. Haa ta'uuyyu malee qorannaan kun garuu sababoota danuu irraa kan ka'e, ummataafi saboota Aanaa kana keessa jiraatan hundaa irratti gaggeessuun waan hindanda'amneef, ummata Oromoo Aanaa Xannaa keessatti amantaa muslimaa hordofuun jiraatan keessaa dubartii heerumtee turtii booda ilma ykn intala deesse qofarratti daanga'uun kan gaggeeffameedha malee ijoollee durbaa, haawwolii da'uumsa dhaabaniifi dubartoota dhabduu ta'anis hinammatu.
- Mata dureenis qorannaan kun kan daanga'eedha. Kunis, hawaasni Oromoo Sirnaafi jila adda addaa kan karaa barsiifataafi duudhaa isaa ittiin kabajataa tureefi

kabajataa jiru kan akka galaanatti hawaasa keessa ciisu hedduu jira. Qorannaan kun garuu, isaan keessaa qaaccessa raawwii sirna ulmaa dubartii qofarratti daanga'uun kan adeemsifameedha.

Walumaa galaatti mata dureen qorannoo kanaa “raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa” qaaccessuu qofaan daangeffamee kan adeemsifame yoo ta'u, bu'urran faayidaa fookiloorii kan ta'e barsiifata hawaasaa keessaa tokko kabaja sirna hawaasaati. Kanaaf, qorannaan kunis raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa qofarratti daanga'uun kan adeemsifameedha.

1.7. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun “raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa” qaaccessuu qofarratti xiyyeeffate. Qoratichi qorannoo isaa yemmuu gaggeessetti rakkooleen armaan gadii isa muudataniiru. Isaanis: qorataan hojii idilee isaa osoo hojjetuu qorannicha waan gaggeesseef hanqinni yeroo isa muudatu danda'eera. Kana malees, bakki hojii idilee qorataafi iddoon kitaabilee wabiifi ragaalee barreeffamaa irraa argatu fagoo waan ta'aniif, ragaaleefi meeshaalee qorannichaaf barbaachisan faaraan argachuun danqaa itti ta'eera.

Akkasumas, yeroo qoratichi od-himtoota irraa odeeffaannoo funaanuuf baherrattis od-himtootni odeeffaannoo kennuuf dursanii kafaltiin akka kafalamuuf gaafachuun fa'a rakkoo hamaa qoraticha qunnamaniidha. Sababni isaas qoratichi baajeta mataasaatiin kan socho'e malee, qaamni maallaqaafi meeshaalee adda addaatiin qoraticha deeggare waan hinturreef, dhimmi kunis, rakkoo ijoo itti ta'uu danda'eera. Kana malees, sababa amantaan isaanii suuraa ka'uu dhoorkuuf odeeff kennitoonni qorannichaaf filataman muraasni suuraan isaanii akka hinkaafamneefi sagaleen isaanillee hinwaraabamneef diduufi iddoo sirnichi kun raawwatamuttis dubartiin deessee ulmaa ciiftu ijaan daaw'achuuniif qomaan gaafilee gaaffachuu malee suuraan isheefi daa'ima ishiillee akka hinkaafamneef fedha dhabuunis rakkoo ulfaataa ture.

Gama biraatiin mata dureen qorannaa kanaaf filatames haara'aafi hanga ani beekutti kanaan dura eessattu kan hindalagamin ta'uurraa kan ka'e ragaaleen barreeffamaa gahaan dhabamuufi raawwi sirna ulmaa deessuu qoratichi suuraafi sagaleen waraabes, ragaalee

qorannoo guutuu waliin najalaa waan badeefi sana booda immoo qoratichi suuraa tokkollee kaasuufi sagaleen waraabuuf haalli mijataan waan hinturreef kunis qoratichatti danqaa ta'eera.

Hanqinnoonni armaan olii kunniin akkuma tuquun yaalame yeroo, baajetaa, madda ragaalee gahaa argachuu waan barbaadaniif qorataa qorannoo kana gaggeessuu iraatti dhiibbaa guddaa fidanis, qoratichi furmaata mataasaa lafa kaawwachuun, jechuunis: qarshii barbaachisu namoota dhuunfaa irraa liqeeffachuun, akkasumas namoota umriin bilchina qaban kanneen aanicha keessa jiraatan mala akkayyoofi darbaa dabarsaatti fayyadamuun, odhimtoota eeraman qunnamuun isaan wajjiin beellama qabachuun, deddeebi'ee gaafannoo isaa afgaaffiin gaafachuun, hayyama hojii fudhachuun, yunivarsiititti deemuun gorsaa isaa mariisisuun, kitaabilee wabii barbaaduun hojjachuuniifi qorannaaleen digrii lammaffaafi digrii jalqabaa irratti kanaan dura gaggeeffamanis sakatta'uun, deessuufi iddattoota suuraafi sagaleellee waraabsisuuf eeyyamamaa hintaaneefis, qoratichi akka furmaataatti, afaanumaan gaaffilleefi yaada barbaadamu gaafachuun, ragaalee argaman xiyyeeffannoon qindeessuun, ragaalee raawwii sirnicharratti argamuun waraabbamanii, badaniif immoo iddattoota qorannichaaf filataman mariisisuun suuraafi gochoota sirnicharratti raawwataman osoo hinkaasin jechuma afaanitiin odeeffannoo irraa funaanuun, yaadicha afaaniin wantoota sirna ulmaa dubartii irratti raawwataman jechuun iddattoonni laataniif qindeessuun qorannicha hojjatee xumuree jira.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

2.1. Sakatta'a Barruu yaadirimee

Boqonnaa kana jalatti sakatta'a barruu yaadirimee, qorannaalee hojii kanatti dhihaatan sakatta'uufi yaaxxinaaleen adda addaa kan qorannaa kana deeggaran kan keessatti dhiyaatan yoo ta'u, kunis yaanni hayyoonni adda addaa mata-duricha ilaalchisuun kaasan, qorannaaleen qorannaa kanaan walitti dhiyeenya qabaniifi yaaxxinaaleen qorannaa kana galmaan gahuuf qorataan itti gargaarama bal'inaan kutaa jalatti ibsameedha. Haaluma kanaan dursa fookiloorii ilaalchisuun yaanni hayyoonni adda addaa kaasan akka itti aanutti dhiyaataniiru.

2.1.1. Fookiloorii

Hiika fookiloorii ilaalchisuun Leach (1996:398-403).kitaba qopheessite keessatti hiika fookilooriif hayyoonni fookiloorii Ameerikaa hiika adda addaa akka itti kennan ibsitee jirti. Hiika kana kanneen kennan keessaa kudha afurii gadi kan hintaane ibsa itti kennanii jiru. (Fekade1991:3). Hayyuun Leach fookilooriif hiika kennan jettee tarreessite keessaa sadeen isaanii akka fakkeenyaatti fudhatamaniiru. Jalqabarratti hayyoota hiika fookilooriif kennan keessaa Waterman.(1996). jedhamu yoo ibsu "folklore is the art form, comprising various types of stories,proverbs, Saying, spells, songs, incantations and other formulas, which employs, spoken language as its medium" (cited in Leach 1996).

Fookilooriin aartii ta'ee, wantoota akka oduu durii, mammaaksa, jechamoota, faaruwwan, qoricha adda addaafi kkf kan hammatuufi afoolaan kan daddarbu ta'uu hubachiisa. Hayyuun Mishiika jedhamus fookiloorii yoo ibsuu:

The entire body of ancient popular beliefs, customs, and traditions, which have survived among less educated elements of civilized societies until today. It thus includes fairy tales, Myths and legends, superstitions, festivalrites,traditional games ,folksongs, popular saying arts, craft, folkdance and the like (cited in Leach 1996).

Hiika hayyuu kanaarraa wanti hubatamu fookilooriin kuufama aadaa, amantaa, duudhaafi kkf kan hawaasa hinqaroomne biratti hanga har'aa argamu ta'uufi wantoota akka oduu durii, raagoo, afseenaa, amantii, jila, tapha aadaa, afwalaloo, jechamoota, aartii duudhaafi kkf kan

of keessatti qabatuudha. Inni sadaffaan hayyuu Espinosa “folklore, or popular knowledge, is the accumulated store of what a man kind has experienced learned and practiced across the ages as popular and traditional knowledge as distinguished from so called scientific knowledge” jechuun ibsa. (Cited in Leach 1996). Sims and Stephens. (2005:8). fookiloorii yoo ibsan, fookirooriin karaa al-idileen waa’ee addunyaa, mataa ofii, hawaasichaa, amantii, duudhaa jechaan, muuziqaan, gochaan, barsiifataan, beekkumsa waliin baratamu akka ta’e addeessaniiru. Ibsa isaanii kanarraa wanti hubatamuun irra jiraatu duudhaan karaa hawaasaa dhaloota irraa gara dhalootatti baraa baratti kan daddarbu, barsiifatni, amantaan, aadaan kamiyyuu fookiloorii ta’uu isaati. Jechi “folklore” jedhu kun gosa ogummaa yookaan qorannoo ta’ee nitajaajila. (Fekade, 1991: 10). Kanaafis, qorannoo gama kanaan gaggeeffamus “folklore” jedhamee waamame. (Dundes 1965:3, Dorson 1972: 5).

Qorannoon fookiloorii jaarraa 19ffaa keessa kan eegalame yoo ta’u, eegalamuu fookiloorii jaarraa kanaatiif akka ka’umsaatti fudhachuun kan danda’amu bara 1846 jecha ‘folklore’ jedhu yeroo jalqabaatiif kan itti faayyadame nama fookilooristii biyya ingilizii Wiiliyam johaann Toomaas jedhamu ture. Hiika fookiloorii ilaalchisee garuu, hayyootni dirree qorannoo kanarra jiran hunda kan amansiisuufi tokko taasisu hinmul’atu. Kanarraa ka’uun, qorattootni dirree kanaa hiika fookilooriif kennuu caalaa wantoota fookilooriin of keessatti hammatu tarreessu. (Dundes, 1965:3, Dorson, 1972:2). Wantootni fookilooriin hammatu haala raawwii wantootaa, hawaasummaa, duudhaa, jila, sirna, amantaa, sagada, sirbaa, faaruu, dubbii qoolaa, jechama, ciigoo, afoolawwan adda addaafi kkf jechuun tarreessu. (Dorson, 1972:1, Oring, 1986:61, Fekade, 1991:2).

Gara qorannoo afoola Afrikaatti yoo dhufnu ammoo qorannoon kunis, jaarraa 19ffaa keessa akka eegalame ragaaleen adda addaa niaddeessu. Haata’u malee, qorannoon fookiloorii Oromoo garuu barreeffamaan mul’achuu kan jalqabe bara 1830 keessa akka ta’e. (Sumner, 1997). niibsa. Namoonni qorannoo kanarratti hirmaatanis warra awurrooppaafi Oromoota sababa daldala gabrummaatiin gara Awurrooppaa deemaniin akka ta’anis. (Asafaa 2009, Ctherinfi Tamene 2004). ibsaniiru.

2.1.2. Faayidaa Fookiloorii

Fookilooriin eenyummaa hawaasa tokko agarsiisuuf akkasumas, ragaawwan dhalootaaf tursiisuufi dabarsuu keessatti gumaacha guddaa qaba. William Bascom. (1994:21). akka ibsutti fookilooriin haftee ykn hambaa fayyadamuun seenaa dhaloota darbee seenaa har'aa wajjin riqicha ta'ee eenyummaa ummata durii kan calaqqisiisu, gita waldhabbii hiikuu keessatti gumaacha olaanaa kan taphatuudha jechuun faayidaa fookilooriif ibsa laata. Itti dabaluun Antinio Giramsion.(1967:15). akka ibsutti faayidaa fookiloorii keessaa tokko gita qabsoo keessatti araara buusuuf kan gargaaru yoo ta'u, kunis eebbaan, mammaaksaan, himtee seenaa gargaaramuun waldhabbii hiikuufi namoonni nagaafi tasgabbiin akka jiraachuu danda'an gahee guddaa kan taphatuudha.

Yaadolee hayyoonni lamaan kunniin dhiheessan irraa kaanee faayidaa fookiloorii akka armaan gadiitti kaa'uu dandeenya:

- Eenyummaa hawaasa tokko niibsa;
- Akka gita meeshaa qabsootti bu'aa nibuusa;
- Hambaa dhalootaa dhalootatti nidabarsa;
- Waldhabbii hiikuun jireenya tasgabbaa'aa nigoonfachiisa;
- Afaan, duudhaa, safuu, seenaa, aadaafi barsiifataa ummataa ibsuu irrattis shoora olaanaa qaba;
- Dhaloota darbeefi kan har'aaf riqicha ta'uun wal qunnamsiisuu fa'aadha.

2.1.3. Gosoota Fookiloorii

Hayyuun Dorson R.(1972). jedhamu fookilooriin firiiwwan gurguddoo afuritti akka qoodamu ibsa. Firiiwwan qoodinsa isaa kunniinis: afoola, barsiifata hawaasaa, raawwii aartii hawaasaafi meeshaalee aadaati jechuun firiiwwan fookiloorii kanneen yoo ibsu, qoqqoodii isaa keessaa tokko kan ta'ee, firii afoolaa jalatti kan ramadaman immoo raagoo, qareeyyiifi afwalaloo fa'a akka ta'anis niibsa.

2.1.3.1. Meeshaalee Aadaa

Meeshaalee aadaa fedhii qabatamaa namootni wantoota aadaafi hawaasummaa ilaalcha addunyaaf qaban, miidhagina ittiin ibsaniifi dandeettii uumuu isaanii kanittiin ibsatan taasisuuf wanti ijaan argamuufi qabatamaan bakka bu’uudha. Kunis akkaataa hawaasni tokko dhimma ta’e ittiin ilaaluufi uumu ilaallata. Kana keessattis akka itti meeshaaleen kun hojjetaman, tajaajila kennaniifi ergaa dabarsan niqu’atamu. Wantootni aadaa kan afaaniin dubbatamuufi gurraan dhaga’amu irra kan ijaan ilaalamuufi harkaan qaqqabatamuudha. Amantaafi falaasamni hawaasa tokkos bifa ijaan argamuufi harkaan qabatamuutiin kan labata tokkorraa isa biraatti ittiin darbuudha. Meeshaaleen aadaa wantoota harkaan hojjetamu, ogummaa aartii, ijaarsa aadaa, duudhaa hawasaa, akkasumas nyaata aadaa, meeshaalee manaa, dalla’a, meeshaalee faayaafi kkf dabalata.

2.1.3.2. Raawwii Aartii Hawaasaa

Hawaasni Oromoo wayita geerraru, yemmuu sirba aadaa sirbu, yeroo waaqeffatu, raawwilee kanneeniifi kan biroo irratti sochii adda addaa aartiin agarsiisuu qaba. Akka fakkeenyaatti kan sirba aadaa Oromoo iddoo adda addaatti beekkaman yoo ilaalle, kan akka geelloo, shubbisa, shaggooyyee, tirriifi k.k.f raawwii aartii hawaasaa jalatti qo’atamuu danda’u.

2.1.3.3. Afoola

Hiika afoolaa osoo hinibsin dura seenaa jechichaa ibsuun barbaachisaadha. Kitaabileen armaan dura maxxanfaman tokko tokko afoola kan jedhu isa “folklore” jedhuun bakka buusu. (Asafaa, 2009, Misgaanuu, 2011). Asafaan kitaaba “Eelaa” jedhu keessatti fookilooriin afoola jedhamuu akka danda’u ibseera. Haaluma walfakkaatuun Misgaanuunis kitaaba “Dilbii” jedhu keessatti fookilooriin afoola yoo jedhu afoolli immoo og-afaan jechuun ibseera. Haa ta’uu malee, afoolli fookiloorii bakka bu’uu waan danda’uu hinfakkaatu. Qabatni isaas afoolli kutaa fookiloorii keessaa akka gosa tokkootti waan fudhatamuuf. (Dorson, 1972). Afoolarratti hayyoota qorannoo gaggeessan keessaa Okwepho. (1992:3). gama isaatiin afoola yoo hiiku “It is simply means, literature delivered by a word of mouth” jechuun ibsa. Yaada isaa kanarraa gabaabumatti walitti fufuun afoola ilaalchisee Zerihun. (1996:20). yeroo ibsu afoolli afaaniin kan dhiyaatu ta’ee, aadaa,

barsiifata, safuufi seenaa hawaasa tokkoo dhalootarraa dhalootatti kan darbu akka ta’etti dhiyeessa. Haala walfakkaatuun Fekade. (1991:11). afoolli afaaniin kan daddarbu ta’ee, wantoota akka mammaaksaa, afseenaa raagoo, afwalaloo, hiibboo, dur duriifi kkf akka of keessatti hammatu ibseera. Bu’uura kanaan afoolli miidhaginna gonfatee jechootaan qindaa’ee afaaniin kan dhiyaatu ta’uu hubachuun nidanda’ama. Gama biraatiin barreeffamaaf bu’uurri haasaa dubbii afaaniiti. Yaaduma kanaan kan walfakkaatu ummanni Oromoo baroota dheeraaf wantoota barreeffamaan jiran lafaa hinqabu ture. Ta’us, afoolasaa dhimma jiruufi jireenya isaa ibsachuuf itti gargaaramaa tureera. Yaada kana Misgaanuu.(2011). Jeylaan.(2005:25). wabeeffachun yoo ibsu, “The Oromo did not have written literature in the past traditions thus only old men are seen as sole source of knowledge about the social cultural experiences” jedha. Walumaa galatti, afoolli ibsituu aadaafi calaqqisiistuu eenyummaa ummataati. Kunis kan agarsiisu afoola beekuun aadaa beekuu, aadaa beekuun jiruufi jireenya dhuunfaafi hawaasaa beekuudha. Kanaafuu, afoolli beekumsaafi amantaa, aadaa hawaasichaa jecha afaanitiin kan dabarsu jechuun nidanda’ama. Yaaduma kana kan deeggaru qorannaan kunis sirna ulmaa dubartii kan hawaasni afoolatti fayyadamuun afaanumaan qofa aadaafi eenyummaa dubartii deettuu ittiin kabajataa tureefi jiru, barreeffamaan qindeessuun dhalootaa akka darbuuf jecha raawwii sirnichaa irratti xiyyeeffachuun ibseera.

2.1.3.4. Barsiifata Hawaasaa

Fooklooriin firiiwwan gurguddoo afuritti kan qoodamu yoo ta’u, firiiwwan fookloorii gurguddoo keessaa dudhaan /barsiiffanni/ hawaasaa isa tokko. Barsiiffanni hawaasaa ammoo gosoota heddu kan of keessaa qabuudha. Gosoota kanneen keessaa adeemsi sirna ulmaa (da’umsaa) jila amanta jalatti kan ramadamudha. Ummani kamiyyuu ummata biroo irraa adda bahee kan ittiin beekkamu haala jiruufi jireenya isaa kan calaqqisiisu aadaa, amantaa, falaasamaafi dudhaa mataa isaa qaba. Ummanni Oromoos akkasuma achi dhuftee isaa, eenyummaafi maalummaa seenaa isaa kan ibsu aadaa amantaafi falasama ofii isaa qaba. Adeemsi sirna kabaja da’umsaa karaa hawaasni jaalala, kabaja, haawwii, ijoolleef, deessuuf qabu kan itti ibsatu; naamusa duudhaafi safuu qaban kan ittiin barsiisan firiiwwan afoolaa jalatti ramadamuun kan beekkamu keessaa tokko barsiifata hawaasaati.

Barsiifanni namni yookaan hawaasni tokko dhimma tokko ta'e jedhee itti yaadees ta'ee, otoo itti hinyaadiin irra deddeebi'ee yoo raawwatu, hojjetuufi dubbatu dhimma sanaaf maqaa kennamuudha. Barsiifata hawaasaa yeroo jedhamus, hawaasni tokko barsiifata duraan keessa jiraataa ture kan agarsiisuudha. Barsiifata hawaasaa keessatti wanti guddaan gocha namootaa otoo hinta'in walitti dhufeenya gareewwan sanaati.

Haala kana Dorson. (1972:3).yoo dhugoomsu "Here (social folk customs) the emphasis is on group interaction rather than on individual skills and performance" jechuun addeessa. Xiyyeeffannoon barsiifata kanaa beekkumsaafi raawwii namoota dhuunfaa irratti otoo hinta'in qindoomina gareewwanii irratti jechuun barsiifata hawaasaa ibsa. Barsiifanni hawaasaa maqaa qabeenya hawaasaa tokko waliin qabaniti. Barsiifanni sanyiin, qa'een , naannoon, hojiin, amantiin, saalaafi umriin adda bahanii ilaalamuu kan danda'an beekkamtii garee tokkooti. Kunis, raawwachuun, ibsuufi dubbachuun kan mul'atuudha. Barsiifannii hawaasaa akaakuwwan fookiloorii keessaa isa tokko yoo ta'u, amaleeffannaa ykn gocha baramaa hawaasni yeroo adda addaatti jila walfakkaataa ta'e irratti haala walfakkaataan raawwatu kan agarsiisu yoo ta'u, duudhaa, dalagaa, safuufi k.k.f kan ittiin dabarfataniidha. Melakneh Mengistu akka ibsutti, barsiifanni hawaasummaa walitti dhufeenya garee hawaasa tokkoo, hirmaattota sirna da'umsaa, cidhaa, awwaalchaa, jila amantaafi alamantaa kan hammatuudha.

Haaluma hayyoonni olitti kaasaniin yoo ilaallu qorannaan kunis barsiifata hawaasni Oromoo haala walfakkaatu keessa jiraatu irra deddeebi'uufi amaleeffachuun, waliin jireenya hawaasummaa cimsachuufi baraa baratti afaaniin dhaloota isaa dhaalchisaa dhufe keessaa tokko jila amantaa jalatti ramadamuun gaggeeffamaa kan ture raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii qaaccessuu irratti xiyyeeffachuun gaggeeffame. Melakneh. (2006:9), Dorsan(1972).wabeeffachuun Faqaadee.(1991).barsiifata hawaasaafi qabiyyeewwan achi jalatti ilaalamuu danda'an yaada armaan gadiittiin ibsee jira. Damee barsiifata hawaasummaa jalatti wantoonni qoodamu danda'an afur akka jiran ibsa. Isaanis: jila adda addaa (kabaja ayyaana), taphoota, dirree bashannanaa, qoricha aadaafi amantii duudhaa namoonni gareen hirmatan fa'a akka ta'an ibsa. Keessumaayyuu jilaawwan, taphoonnifi gochaalee amantii

duudhaa namoonni gareen hirmataniidha jechuun nidanda'ama. Kunniinis wanta hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti barachaa deemudha. (Faqaaadee,1991:13-14).

2.1.3.4.1. Sadarkaa jila Hawaasaa

Sadarkaan cee'umsaa ilmi namaa guyyaa /sadarkaa/ umrii jireenya isaa keessatti ifatti mul'ata. Sadarkaan cee'umsaa hedduun kan mul'atu yeroo jijjiiramaa /cee'umsaatti/. Kunis: jila dhaloota, dargaggummaa, umrii ga'eessummaa seenuu, sirna gaa'ilaafi du'a. Akka fakkeenyaatti garee muraasa keessatti sadarkaan cee'umsaa kan mul'atuun, sooma soomuun, jijjiiramni qaamaa mul'atuu, akaakuu nyaata aadaa, adda addaa nyaachuu fa'aan sadarkaan cee'umsa jila hawaasaa mul'ata.

2.1.3.4.2. Gulantaa Jilaa

Van Gennepe.(1960[1908],11). gulantaa jilaa yoo ibsu, jilli gulantalee sadi kan qabu yoo ta'u, kunis: "separation (preliminal), transition (liminal), and reincorporation(postliminal)" jechuun adeemsa jilli /sirni/ tokko keessa darbu ibsa. Kana malees, yaadi rimee jila jedhu kana namoonni adda addaa hiika itti kennaniiru. Delesa.(2008:17). Maalummaa jilaafi gahee jilli hawaasa tokkummeessuuf qabu akka armaan gadiitti ibseera.

Jilli haala qindaa'aafi toora isaa eeggatee bifa miidhagina ykn qulqulina qabuun bakkaafi yeroo murtaa'aa keessatti kan raawwatamu ta'ee, irra deddebi'ame bifa fedhii namaa hawatuun kan dhiyaatuudha. Kunis, garee hawaasa tokko walitti hidhuufi fedhiisaa kallattii tokko irratti eeguu keessatti gahee guddaa kan taphatuudha jechuun jilaafi gahee jilli hawaasa keessatti qabu ibsa.

Jilli tokko yeroofi bakka hundattis kan ta'uu miti. Itti yaadamee bifa ulfina qabuun kan kabajamuudha. Haaluma kana bu'uureeffachuun qorannaan kunis jila ummanni Oromoo itti yaadee gammachuu, kabajaafi jaalala dubartii deessuuf qabu karaa aadaatiin ibsachuuf dubartoonni mana deessutti walgahuun kabajan keessaa tokko kan ta'e,sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa qaaccessuu irratti xiyyeeffachuun kan gaggeeffameedha.

2.1.3.4.3. Akaakuwwan jilaa

Jilli damee lama of keessaa kan qabu yoo ta'u, isaaniis: jila amantaafi al-amantaa jedhamuun kanneen beekkaman akka ta'an, Delesa.(2008:17).yoo ibsu, maalummaafi akaakuwwan jilii

kunniin of jalatti hammatan heddu ta'uus ibseera. Isaan keessaa muraasa akka kanatti aanutti kaa'a.

2.1.3.4.3.1. Jila Amantaa

Fooklooriin amantaa waa'ee yaada sammuu ilmoo namaati. Kunis, wanta gaarii argachuu, balaafi dhibee jalaa milquuti. Ilmoon namaa jiruufi jireenya keessatti wantoota gaggaarii argachuu, gonfachuu, keessa ooluu jaalata; filatas. Kanneen gonfachuufis gochoota adda addaa raawata. Kanneen keessaa ayyaanota kabajuu, amanuu, sagaduu, dhibaasuu, kadhachuu, jaarii ba'uu, galata galchuu, wareeguu, wareega baasuufa'a akka ta'an ibsa.

Dhimma amantaa kanaan wal qabatee, aadaa Oromoo keessa, ayyaanotaafi kabajaalee heddu ta'an, Kan Sirna Gadaatiin qajeelfamantu jiru. Isaanis: Buttaa, Irreecha, Ateetee, Masqala, Taaboree, Ayyaana Deessuu, Ayyaana Loonii, Ayyaana Ibiddaa, Ayyaana bishaanii, Ayyaana Tulluu, Ayyaana Bubbee, Ekeraa dhibaasuu, gumaa baasuu, falachuu, araarfachuu, ulmaa (shaman) baafachuu, dhaabata dhaabachuu, mijuu mijeeffachuu, lagachuu, moorfachuu, tolfachuu, sooruu, safeeffachuu, buna qaluu kkf gochootaafi raawwiilee amantaa hawaasaatiin kan wal qabataniidha. Akka fakkeenyaatti kabaja sirna ulmaa yoo fudhanne amantaa hawaasichi qabuun walqabatee kabajaafi qophii addaatiin kan qajeelfamuudha. Kanaaf, kabajni sirna ulmaa jila mataa isaa danda'e ta'ee, amantaa jalatti kan ramadamuudha. Delesa.(2008:17). Innis qoqqooddii fookiloorii keessaa barsiifata hawaasaa keessatti kan argamuudha. Qorannaan kunis, adeemsi kabaja sirna ulmaa dubartii Oromoo Aanaa Xannaa akkam akka ta'e qaaccessuun ibseera.

2.1.3.4.3.2. Jila Al-amantaa

Jila al-amantaa kanneen jedhaman akaakuwwan jilaa (fookiloorii al-amantaa) keessaa tokko yoo ta'an, kunniinis, daboo (guuza), hojii walgargaarsaa, yeroo cidhi taasifamu, yeroo fuudhaa, yeroo gaddaa, gugsii fardaa, amantiin alatti waanuma hawaasichi fedhaan, waliigalteen, waldeeggaruufi walcimsuun kabajaturratti xiyyeeffata.

2.1.3.4.4. Sirna Da'umsaa

Da'uu jechuun akka yaada Galmee jechoota Afaan Oromoo.(1999:81). irratti ibsutti “gocha mucaan yemmuu ji'a sagal gawu garaa keessaa dhiibanii yookiin ciniinsifatani baasan” jedha. Haaluma kana irraa ka'uun, dubartiin takka heerumtee dhala argachuun kennaa dubartoonni uumamaan qabaniidha. Akkasumas, waa'ee kabaja da'umsaa ilaalchisee

“Birth is the conditions will take effect, unless the Child is born alive. The given year of age of a child is gained at the first instant of the day proceeding the birth day” jedha. Thomas Cromwell (1949).

Yaaduma hayyuu kanaatiin kan walfakkaatu, ummanni Oromoos aadaa sirna da’umsaaf ilaalchaafi kabaja quddaa qaba. Kunis, dubbartiin takka heerumtee yemmuu ulfoofte kan duraa caalaa eequmsa, kabajaa, jaalala, ulfinnaafi ilaalcha addaatu godhamaaf.

2.1.3.4.5. Sirna Ulmaa

Sadarkaaleen jilaa, aadaa hawaasa hundaa keessatti kan raawwatamu yoo ta’u, garuu gochaaleen kabajaman aadaa gara aadatti adda adda. Kanas, fookilooristiin Bill Ellis jedhamu qu’annaa gaggeesseen, “a phenomenon of contemporary adolescence that has been labeled ‘Legend-Tripping,’ examining not just single instances of it but looking at legend-tripping as a common age-related” rite of passage. (1982–1983). jechuun garaa garummaa sadarkaalee jilli aadaa adda addaa keessatti akka kabajamu qu’annaa gaggeesse kanaan ibseera. Yaaduma qorataa kanaatiin kan walfakkaatu kabaja sirna ulmaa dubartii Oromoo yoo ilaallu, akka aadaa oromootti sirni ulmaa dubartii kan kabajamu, dubbartiin takka heerumtee turtii waggaa muraasaa booda daa’ima dahuun ishii waan hinoolle. Gocha da’uumsa kana booda immoo sirni raawwatamu sirna kabaja ulmaa yoo ta’u, kunis akkuma hayyuun Van Genep. (1960 [1908], 11). Ibsutti sadarkaa cee’umsaa (transition or luminal) jalatti argamuun yeroo dubbartiin takka da’uumsa irraa eegaltee hanga ulmaa bahuutti ciisicha gidduu kanatti ishiin ciisuun itti kunuunfamtu sirna ulmaa bahuu jedhama. Kunis, sirna ulmaa ciisuu eegalee hanga sirna ulmaa bahuutti jiru kan keessatti raawwatamuudha.

2.1.3.4.5.1. Ulmaa Ciisuu

Ulmaan akka aadaa Oromoo Arsiitti dubbartiin takka guyyaa deesserraa eegaltee abbaa manaa ishii irraa itillee adda baafachuun ciisicha isheen yeroo akka aadaatti murtaa’eef ciiftee nyaata gaggaarii nyaachaa, dhugaatii dansaa ta’e unachaa hanga qaamni ishii itituuf ykn leetuufi duugdi da’uumsaa jabaatuuf itti kunuunfamtuudha.

2.1.3.4.5.2. Raawwii Kabaja Sirna Ulmaa

Kabajni sirna ulmaa jila mataa isaa danda'e ta'ee, fookiloorii amantaa jalatti kan ramadamuudha. Jilli kun kan adeemsifamu akka aadaa Oromootti kabaja ummanni Oromoo deessuu takkaaf qabaniifi jaalala isaan finna dhalateef qabanirrattii hundaa'un yaadaafi gammachuu isaanii ibsachuuf jecha, sirna yoomessa isaa eegee raawwatamuudha. Dubartiin finna tokko baatii sagal guutuu garaatti baattee nagaan hiikamuun ishee gammachuu guddaa waan ta'eef hawaasa keessatti sirna addaatiin kabajama. Sirni kun kan adeemsifamu akka aadaa Oromootti kabaja inni deessuu takkaaf qabuufi jaalala inni finna dhalateef qaburratti hundaa'uun yaadaafi gammachuu isaa ibsuuf yoomessa isaa eegee kan raawwatamuu yoo ta'u, sirni hawaasni Oromoo akkaataa aadaa isaatiin kabaja deessuufi finna dhalateef qabu ibsachuuf raawwatu kunis kabaja sirna ulmaa jedhamuun beekkama.

Aadaa uummata Oromoo keessatti dubartii deessuun kabaja guddaa qabdi. Kan isheen deessu fuuldurratti biyya bulchuu danda'a jedhamee waan tilmaamamuuf kabajaan ishee hawaasa keessatti guddaadha. Gama kaanin immoo dubartiin daa'ima tokko baatii sagal guutuu garatti baattee nagaan hiikamuun ishee gammachuu guddaa waan ta'eef hawaasa keessatti sirna addaatiin kabajama. (Hayiluu Bantii,1997:19).

Kanumarraa ka'uun sirni kun yeroo dubartiin deesse booda kan raawwatamu yoomessa addaan bahe keessatti addaan qoqqoodamee kan ta'uudha. Kana yoo jedhamus kabajni sirna kanaa sababaafi guyyoota godhamurratti hundaa'uun guyyaa nafa dhiqaafi qanafaa jechuun addaan bahuun kan kabajni sirna ulmaa eegaluudha. Kun aadaa Oromoo keessatti sirna hoo'aan kan ta'uudha. Jila kanarrattis firiiwwan afoola kan ta'an hedduun isaanii keessatti niargamu. Jila tokko kan jila isa taasisu kan akka dalagaa sirba dahaa, hirmaattoota, meeshaale aadaa, dooyaan bakki itti geggeeffamu, weedduu, faaruun garagaraa, nyaanni, uffannaan aadaa, qophiin addaa keessatti niargamu. Kanumaan wal qabatees,

... dubartiin takka erga deessee booda dubartoonni wal gahanii kabaja sirnichaa eegalu. Dalagni kun egaa kan bara durii dubartoonni ittiin wal faarsanii maaram jedhanii maaramiin waammatanii ittiin dubartii deessee fi ilmoo ishee faarsan. (Kumsaa Boroo,2009:391).

Yaada armaan oliirrattis kan ibsamu dalagaafi gochaaleen sirnicha miidhagsan akka jiraniidha. Qabiyyeen raawwii (adeemsi) sirni ykn gocha raawwatamus, deessuu faarsuu,

maaramiin jajachuufi ilmoo dhalate ykn dhalatte kan ittiin faarsan of keessatti qabaata. Sirna kanarrattis adda durummaan kan hirmaatu haawwooliidha. Gochaalee ta'an hunda keessattis gahee guddaa kan fudhataniidha. Kunis: nyaata qopheessuu, weeddisuufi kkf dhiyeessuun deessuu ciniinsuun qabeef waaqa kadhatuun, wantoota barbaachisaa ta'an qopheessuu irrattis, jalqabaa hanga dhumaatti abbummaan dhimma sana raawwatu.

2.1.3.4.5.3. Ulmaa Bahuu

Ulmaa bahuu jechuun deessuun dubartii Oromoo Arsii takka guyyaa deesserraa eegaltee ciisicha itillee ishii abbaa manaa irraa adda baafachuun kophaa ishee iddoo qophaa'eef (gola ulmaa) keessa ciisaa turte geessitee gara hagichaa gadi ba'uu (lufuu), abbaa mana ishee waliin ciisicha ykn itillee walitti deeffachuu, qanafaa addarraa gadi buufachuu, ala keessa deemuu jalqabuufi kkf taasisuu eegaluu jechuudha.

2.1.3.4.6. Faayidaa Kabajni Sirna Ulmaa Hawaasaaf Qabu

Kabajamuun sirna ulmaa dubartii hawaasaaf kallattii adda addaatiin faayidaa heddu qaba. Kunis, walitti dhufeenya cimsuufi hawaasa tokkummeessuun gama hawaasummaatiin faayidaa yoo qabaatu, abbaa manaas ta'ee, haati manaa, kabaja sirna ulmaa yeroo deette boodaaatiif kan ta'u oomisha adda addaa dursanii waan qopheessataniifi kuusataniif gama diinagdee guddisuutiinis kabajamuufi jiraachuun sirna ulmaa hawaasaaf faayidaa guddaa qaba. Delesa(2008:17).

2.2. Yaaxxinaalee Fokloorii

Bu'aa kallattii beekumsa tokko argamsiisuuf qabuufi daandii inni beektotatti agarsiisuuf qaburratti bu'uuruun hayyuun Dorson, R.(1972). jedhamu yaaxxinaalee fokloorii jiran haala yeroo ammaa keessa fudhatama qabaniin bakka gara garaa kudha-lamatti qooda. Isaanis: ideology, contextual, historical, geographical, historical reconstructional, hemispheric, mass-cultural, functional, psycho analytical, folk-cultural, cross-cultural, structuralfi oral formulic jechuun yaaxxinaalee fokloorii kaa'eera. Dorson.(1972). Qorataan qorannoo kanaas yaaxxinaalee qorannoo kana gama faayidaa barsiifanni hawaasaaf qabu ibsuun, barsiifata hawaasaa irra deebi'uun barreessanii ol kaa'un, aadaafi barsiifanni hawaasaa ummataaf bu'aa buusuufi haala sirni adda addaa keessattuu kabaja raawwii sirna ulmaa qaaccessuuf qorannaa

kana fiixaan baasuuf qorannicha kana nideeggaru jedhe kanneen akka: yaaxxina faayidaa, yaaxxina irra deebi'anii ijaaruu, yaaxxina aadaa bu'ureeffateefi yaaxxina aadaa hawaasaa fa'a ta'uu xiinxaluun akka armaan gadiitti addeessuun qorannoo gaggeesse akka galma gahuuf yaaxxinaalee tuqaman kanniinitti dhimma baheera.

2.2.1. Yaaxxina Faayidaa

Akka yaaxxina kanaattii afoollii faayidaan inni uummataaf qabu maali? isa jedhu ilaaluun hundarra murteessaadha yaada jedhutu ol aantummaan mul'ata. Yaaxxinni kun kan bu'uure barataa Melville Herskovits, kan ta'e nama William Bascom jedhamuuni. Akkaa yaada Bascomitti aartiin mallattoo'verbal art'jechi isaa akka ijaarsa kalaqaatti hawaasa tajaajiluu, walitti fiduu, aadaan gidduu galeessummaan akka ijaaramuuf gargaara. Haaluma kanaan beekaan kun tajaajila afoolli gara garaa qabus akkasiin ilaala: Mammaksi murtii seera qabeessa dabarsuu baruuf gargaara, hibboon dhugaa qara, durduriin amala sirreessa akkasumas safuu hawaasaa eeguun waan baramoo ta'an, jechoota baramoon ykn kanneen hawaasichi itti gargaaramuun ergaa dabarsa, nama bashannansiisa, sirbi onnee gootaa cimsa. Bascom,W.R.(1965).

Yaaxxinni kun gama wanta aadaa akkasumas, gooroowwan afoolaa biroon hojiirra ooluu nidanda'a. Akka namni Bogatyrev jedhutti "The functional method expands the subject matter of ethnography" jechuun yaaxxina faayidaa ibsa. Yaada waraabbii kanaa irraa hubachuun akka danda'amutti, yaaxxinni faayidaa afoolli saba tokkoo akka gadi fageenyaan haala saayinsaawaa ta'een ibsamuuf kan tajaajiluudha yaada jedhu of keessaa qaba.

Kanaafuu, namoonni afoolatti gargaaraman hundi haala barbaachisummaa isaa hubatanii yookiin faayidaa isaa irratti hundaa'anii akka itti fayyadamaniif kan carraa kennudha. Waan kana ta'eefis, akka yaaxxina kanaatti afoolli tokko faayidaa isaatiin ala yoo ilaalame hiika qabaachuu hindanda'u. Kanaafuu, qu'annoon afoolaas gama faayidaa isaatiin geggeeffamuu qaba jechuun tajaajila yaaxxinni faayidaa qu'annoo afoolaa keessatti qabu ibsa.

Bu'uruma yaaxxina kanaatiin qorannaan kunis wantoota kabaja sirna ulmaa keessatti raawwataman kan durii eegalee hawaasni ittiin aadaa isaa ibsataa tureefi karaa ogafaaniin qofa dhalootaa dhalootatti dabarsaa ture keessaa tokko kan ta'e, raawwii sirna ulmaa dubartii

Oromoo bal'inaan, gadi fageenyaaniifi karaa saayinsaawwaa ta'een, barreeffamaan qindeessuufi qaaccessuun faayidaa barsiifanni kabaja sirna ulmaa dubartii Oromoo hawaasa keessatti qabu ibsuu irratti fuulleffachuun kan gaggeeffameedha.

2.2.2.Yaaxxina Irra Deebi`anii Ijaaruu

Yaaxxinni kun beektota afoolaa kanneen akka obbolaa lamaan(Grimms), keessumaayyuu Jacobiin kan fudhatamummaan isaa itti amanamee bu`ureedha. Akka leellistoota yaaxxina kanaatti duudhaan hawaasaafi afoolli durii irra deebi`amuun tajaajilaaf ooluu akka qaban amantaa isaaniiti.

Akka yaada yaaxxina kanaatti waantota ammaaf kan bu`uura ta'e waan durii sababii ta'eef, qorannoo afoolaa kan ammaas ta'e kan durii qorachuuf wantoota durii duubatti deebi`uun ilaaluun barbaachisaa ta'uusaati. Bu'aaleen qorannoo lama yaaxxina kana jalatti akka fakkeenyaatti dhiyaatanis barbaachisummaa waan durii kan cimsanidha. Kanas kallattimaan yaada jedhamerraa yoo ilaallu, "These two historical monographs demonstrate the possibilities of utilizing traditional recollections to reconstruct the recent past" jedha.

Gabaabumatti yaada kanarraa waanti hubatamu afoola bade tokko irra deebi`anii lubbuu itti horuufis ta'e kan amma argamu cimsuuf waan durii duubatti deebinee ilaaluun akka gaarummaa qabudha. Kanaafuu, qorannoo afoolaa keessatti haala kana tajaajilamuun bu`a qabeessa ta'uu isaa yaaxxinni kun nutti mul'isa. Akkaatuma ibsa yaaxxina kanaatti qorannaan kunis barsiifata hawaasni durirraa kaasee itti dhimma bahaa tureefi ammas itti fayyadamaa jiru garuu kan baraa baratti dagatamaafi irraanfatamaa deema jiru "raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa" haala inni asiliin itti kabajamaafi raawwatamaa ture duuba deebi`uun xiinxaluun haaluma dur itti raawwatamaa tureen ammas akka tajaajilaaf ooluufi dhaloota dhufuuf darbuuf duuba deebi`uun xiinxaluun , ijaaruniifi qindeessuun olkaa'uuf jecha "raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa" qaaccessuun kan gaggeeffameedha

2.2.3. Yaaxxina Aadaa Bu`ureeffate

Akka amantaa beektota yaaxxina aadaa bu`ureeffate maddisiisaniitti, afoola kamuu kan garee hawaasa garaa garaa keessa jiru hammamtaan isaa garaa garummaa qabaatus, aadaa garee hawaasa sanaa calaqqisiisa. Afoola adda addaa keessatti akkaataan ittiin afoolli sun hurruubamus ta'e, seeneffamu aadaa hawaasa itti gargaaramu sanaa bu`uura godhachuuni.

Garee hawaasaa gidduu garaagarummaan aadaa jiraatus hawaasni hunduu aadaa mataa isaa qaba. Aadaa kana keessatti immoo waan irraa goruufi waan itti goru qaba; waan kallattiin itti gargaaramuufi itti hingargaaramnes niqaba. Afoolli tokkos yommuu hojirra oolu dhugaa kanaa alaa ta'uu hindanda`u. Kanaafuu, qu`annoon afoolaa aadaa hawaasaan kan walqabate ta'uu qaba yaada jedhu qaba. Georges, R.A and Jones.(1995:225).

Yaaxxinni qorannoo afoolaa, aadaa bu`ureeffate akka ibsutti qu`annoon afoolarratti gaggeeffamu kamuu aadaa hawaasaatiin kan walqabateefi walqabachuu akka qabu bal`innaan eereera. Bu`uruma yaaxxina kanaatiin qorannaan kunis, firii afoolaa keessaa tokko kan ta'e barsiifata aadaa haawaasa Oromoo keessaa tokko fudhachuun qaaccessa“ raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa keessatti”qaaccessuun kan gaggeeffameefi hariiroo sirni kun gama aadaatiin ummata Oromoo Arsii wajjiin qabu ibsuun kan adeemsifame waan ta'eef, akkuma yaaxxinni aadaa hawaasaa bu`ureeffate ibsetti qorannoon mata-duree kanarratti adeemsifames aadaa hawaasaa waliin daran kan walqabate ta'uu isaa qoratichi hubannoo yaaxxina aadaa hawaasaa bu`ureeffatterraa argateen mirkaneesseera.

2.2.4. Yaaxxina Aadaa Hawaasaa

Yaaxxinni aadaa hawaasaa kun kan madde qu`attoota duudhaa kan ta'an kanneen akka Iorwerth Peate, DonYoder fa`aanidha. Kaayyoon qorattoota afoola kanneenis, afooleewwan keessatti hubannoon duudhaafi aadaa hawaasaa akka cimu taasisuudha. Bu`aan hawaasaa (waantota hawaasaan uumaman) xiyyeeffannoo argachuu qabaaniin yaada isaaniit. Akka yaada yaaxxina kanaatti qu`annoon hammayyaa ta'e yaaxxina qofaa kan gidduu galeessa godhate miti. Odeeffannoo dirree kanneen waan seenaa durii, waan durii irra deebi`anii

fayyadamuu, xiinsammuu hawaasaa akkasumas, gama faayidaa isaatiin waa'ee afoola sanaa kan agarsiisudha.

Kanaafuu, qorannoon afoolaa waan aadaa, duudhaa, faaya aadaa, akkasumas, qabeenya uummataafi naannoo xiyyeeffannoo keessa galchuu qaba yaada jedhu yaaxxinni kun nutti agarsiisa. Haaluma yaaxxinni aadaa hawaasaa ibsuun qorannoon kunis, hubannoo duudhaa hawaasaa cimsuuf; hawaasichi sirna dur itti fayyadamaa ture sana ammas asiliin irra deebi'uun akka yaadatuufi itti fayyadamuuf; aadaan, duudhaafi faayinni aadaa qabeenya ummataa ta'uu isaa xiyyeeffannoo keessa galchuun qoratichi qorannoo kanaas barsiifata aadaa hawaasa Oromoo Arsii keessaa "raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa keessatti" qaaccessuu irratti xiyyeeffachuun aadaa hawaasichaa kana duuba deebi'ee cimsuu, beekumsiifi hubannoon raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa keessatti akka dagaaguuf, dagatamaafi bifa isaa gadi dhiisuun jijjiiramaa hindeemneef jecha raawwii sirna kanaa barreeffamaan qindaa'ee dhaloota dhufuuf akka darbuuf jecha qorannoo isaa qaaccessa raawwii sirna ulmaa dubartii irratti gaggeesseera.

2.3. Sakatta'a Barruu walfakkii

Kutaa kana keessatti qorannoowwan garagaraa kanaan dura hojjetaman kanneen kallattiinis ta'ee, al-kallattiin qorannoo kana waliin walitti dhufeenya (walfakkeenya gamisaa) qaban sakatta'amaniiru. Hanga ammaatti qorannoon kallattiidhaan qorannoo kanaan wal fakkaatu kan hingaggeeffamne ta'uunsaa mirkana'eera. Haata'u malee, qorannoowwan muraasni yaada dhimma qoratame kana hanga tokko deeggaran waan jiraniif, kunneen walitti dhufeenyaafi garaa garummaa isaan qorannoo kana waliin qaban hanga tokko ilaaluun amanamummaafi gabbina yaadaa cimseera.

2.3.1. Wal-fakkeenya Qorannoo kanaafi Qorannoowwan kanneen Biroo

Tibbeessoo Hankaffee .(2016). waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa (MA) guuttachuuf qophaa'ee Yunivarsiitii Addis Ababaa Koolleejjii Namoomaa, Qu'annoo Afaaniifi Joornaalizimii, Muummee Barnoota Ogbarruufi Fooliloorii Oromootti dhiyeesseen waa'ee "Qaaccessa sirna raawwii Qanafaa Aanaa Arsii Nageellee" irratti xiyyeeffachuun qorannoo isaa dhiyeesseera. Qorannoon Tibbeessoo kun kallattiinis ta'uu baatu qorannoolee

biroo caalaa gara qorannoo kanaatti kan siqu yoo ta’u, kunis hedduminaan dubartii haawwolii irratti xiyyeeffachuufi gama maalummaa qanafaa, akkasumas faayidaa qanafaan dubartootaaf qabu ibsuun, mala filannoo iddattoo keessaa mala akkayyootti dhimma bahuun isaa guutumaan guututtis ta’uu baatu, hamma tokko qorannaa kana wajjiin walitti dhiheenya akka qabaatu isa taasisa. Akkasumas qabxiileen inni argannoo keessatti kaase muraasni isaanis qorannoo kanaan walitti dhiheenya qabaachuun isaanii wal isaan fakkeessa.

Iristee Akkawaaq.(2012).waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa (MA) guuttachuuf qophaa’ee yunivarsiitii Addis Ababaa Koolleejjii Namoomaa, Qu’annoo Afaaniifi Joornaalizimii, Muummee Barnoota ogbarruufi Fooliloorii Oromootii dhiyeessiteen waa’ee “raawwii sirna da’uumsaa Godina Jimmaa Aanaa Mannaa” irratti xiyyeeffachuun qorannoo ishee dhiyeessitee jirti. Qorannoon Iristee kun kallattiinis ta’uu baatu alkallattiin qorannoo kanaatti kan dhiyaatuudha. Kunis, raawwii sirna da’uumsaa (shanan) irratti xiyyeeffachuun, akkasumas qorannaa ishee keessatti maalummaa ulmaa bahuu ibsuufi meeshaaleen odeeffannoo ittiin funaannatteefi malli iddattoo filachuuf isheen itti gargaaramtees hamma tokko qorannoo kanaan kan walfakkeessuudha.

Biiftuun.(2002). waraqaa qorannoo eebba digrii jalqabaa guuttachuuf kutaa qorannoo Afaan Oromoofi ogbarruu Yuunivarsiitii Finfinneetiif dhiyeessiteen waa’ee “boolla qayyaafi kunuunsa dubartiif godhamu aadaa uummata Oromoo naannoo Shaashamannee ”irratti xiyyeeffachuun qorannoo ishee dhiyeessitee jirti. Qorannoon Biiftuu kunis, baayinaan dubartoota deessuu irratti xiyyeeffachuun isaa qorannaa kana waliin hamma tokko walfakkeenya akka qabaatu taasisa.

Dhimmi walfakkaataan qorannoo kanaafi Biiftuu inni biroo qorattuun tunis barreeffama qorannaa ishii keessatti kabaja dubartii deessuuf godhamu ibsuu isheeti. Kunis deessuun mana namaa yoo dhaqxe dhadhaa osoo hindibatin, aannanis osoo hindhugin hinbaatu. Namni fardaan deemaa karaatti yoo itti dhufe farda irraa bu’ee fardarra kaa’ee manaan ga’ee deebi’a. Kana malees deessuu hindhaanan, akka argan jecha ulfaataa itti hindubbatan. Akka ibsa Biiftuutti of eeggannoon kun marti kan godhamuuf kabajni dhalataa haara’a gara addunyaa kana dhufuuf qaban ol aanaa ta’uu isaa ibsa.

Iteenesh W/rufaa'el .(2009). qorannoon ittiin guuttata digrii jalqabaatiif ishiin“seccaatii qabiyyee walaloo ateetee Godina Wallaggaa Aanaa Laaloo Assaabii” irratti qopheessite keessatti kabajaafi kunnuunsa haawwooliif godhamu kaasuun deessuun hawaasa keessatti iddoo guddaa akka qabdu, ilmoo dhalattu sanaafis jaalala qaban akkamitti weedduun akka mul'isan gad fageenyan kan ibsiteefi hirmaattota sirna da'uumsa dubartii irratti hirmaatan ibsuun ishee kallattiinis ta'uu baatu alkallattiin qorannaa kana wajjiin walfakeenya muraasa akka qabu qoratichi yeroo qorannoo kana gaggeesse sakatta'a barruu taasiserraa hubateera.

2.3.2. Garaagarummaa Qorannoo Kanaafi Kanneen Biroo

Tibbeessoo Hankaffee.(2016). waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa(M.A) guuttachuuf qophaa'ee yunivarsiitii Addis Ababaa Koolleejjii Namoomaa,Qu'annoo Afaaniifi Joornaaliziimii, muummee barnoota ogbarruufi fooliloorii Oromootii dhiyeesseen waa'ee “sirna qanafaa Aanaa Arsii Nageellee” kan ibse yoo ta'u,sirni qanafaa dubartii kunis kan eegalu yeroo da'uumsa duraa eegalee hanga da'uumsa booda ji'a ja'aatti jiruutti sirni qanafaa akka adeemsifamu ibsuu malee gochoota biroo kan sirna dubartii deessuu guyyaa da'uumsaafi da'uumsa boodaa ulmaa ciisuu hanga ulmaa bahuutti jiru hinibsine. Qorannaan kun garuu akka qorannaa Tibbeessoo raawwii sirna dubartii deessuu kan da'uumsa duraa ibsuu osoo hintaane “raawwii sirna ulmaa dubartii Aanaa Xannaa” qaaccessuu irratti kan xiyyeeffateedha. Kunis, sirna dubartiin deessuu Arsii takka guyyaa deessee nafa dayaa (daataa) irraa dhiqanii ulmaa ciiftee eegalee hanga guyyaa ulmaa baatutti sirnoota raawwataman, (yoomessaa, haala raawwii sirnichaa ykn adeemsa ulmaa dubartii, hirmaattota adda duree sirnichaa) fi kkf ibsuunis qorannaa kana adda taasisa.

Akkasumas,Tibbeessoon malli filannoo iddattoo inni filate, akkayyoo, iyyaafannoofi hammargee yoo ta'an kan qorannaa kanaa immoo akkayyoofi mala darbaa dabarsaatiin ta'uun isaallee adda adda isaan taasisa. Gama argannootiin Tibbeessoon akka ibsetti yeroo ammaa sirni qanafaa badaafi irraanfataamaa deemuurraa kan ka'e badiinsarra kan gahe ta'uu, ibsuu malee yaada furmaataa gadi qabee hinkeenne. Qorannaan kun garuu, sababoota sirni ulmaa dubartii akka laafu, baduufi sadarkaan amma irra jiru gadi bu'aa ta'uu yoo ibsu, kunis hanga ammaa osoo hinqorataminiifi gama barreeffamaatti hinjijjiiramin hafuun isaa irraa kan ka'e akka laafu, baduufi irraanfataamaa jiru ibsuun, furmaanni isaas hawaasni, qaamman

dhimmi kun isaan ilaalu hundi sirna kanaaf eegumsaafi too'annaa olaanaa taasisuu akka qabaniifi barreessitootaafi hayyuuleen oromoollee kitaabilee galii isaaniif oolu qopheessuu qofa osoo hintaane, sirnaafi aadaalee oromoo kan hawaasa keessa akka galaanatti ciisu kana gadi bu'uun waraabanii barreessuufi kkf raawwachuu akka qaban qorannaan kun argannoo kan argatee yoo ta'u, furmaata isaas akka olitti eere kanaan ibsuun isaa kan Tibbeessoo irraa adda isa taasisa.

Iristee Akkawaaq.(2012). waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa (MA) guuttachuuf qophaa'ee Yunivarsiitii Addis Ababaa Koolleejjii Namoomaa,Qu'annoo Afaaniifi Joornaalizimii, Muummee Barnoota Ogbarruufi Fooliloorii Oromootii dhiyeessiteen waa'ee "Qaaccessa raawwii sirna da'uumsaa Godina Jimmaa Aanaa Mannaa" kan ibsite yoo ta'u, raawwiileen sirna da'uumsaa qophii deessuun da'uumsa dura gooturraa kaasee erga deessee booda hanga guyyaa afurtamaa qofatti jiran ibsite. Qorannaan kun garuu raawwii sirna ulmaa dubartii Aanaa Xannaa guyyaa isheen deesseen booda hanga guyyaa saddeettamaatti sirna raawwatamu ibsuun isaa qorannaa Iristee irraa adda taasisa.

Gama biraatiin immoo Iristeen ulmaa bahuu yoo ibsite, deessuun gaafa guyyaa salgaaffaa subii mucaa ishee baattee, wantoota akka kubootaa harkatti qabattee, sibiila matatti suuqqattee balbalaan baatee boororra naannoftee deebi'uudha jechuun hiika ulmaa bahuu ibsiteerti. Qorannaan kun garuu, ulmaa bahuun deessuun guyyaa deessee nafa dayaa dubartoonni ollaa yoo dubra deesse gaafa guyyaa sadaffaa, dhiira yoo deesse immoo gaafa guyyaa shanaffaa irraa dhiqanirraa eegaltee itillee ciisichaa abbaa mana ishee irraa adda baafachuun akkaatuma garaa garummaa saala finna dhalateerratti hundaa'uun, ciisichi isheen gola addaa keessa hanga guyyaa 40-80tiif jirutti ciiftee sirni itti kunuunfamtu ulmaa ciisuu akka jedhamu ibsuun isaas addaa addummaa qorannaa kanaafi kan Iristee ifa baasa. Akkasumas, Iristeen qorannaa ishee keessatti raawwiin guyyaa salgaaffaa (ulmaa bahuu) kan dhalate dhiiraafi dubara yoo ta'es, garaa garummaa akka hinqabne ibsiteerti. Qorannaan kun garuu, akkaatuma saala daa'ima dhalateetirratti hundaa'uun, yoo kan dhalate dubara taate gaafa guyyaa 40, yoo dhiirri dhalate immoo gaafa guyyaa 80 sirni ulmaa bahuu kan raawwatamu ta'uu ibsuun isaa qorannaa kana kan Iristee irraa adda isa taasisa.

Biiftuu Tuujii.(2002). qorannaa isheen digrii jalqabaa Afaan Oromootiin guuttachuuf Muummee Afaan Oromoofi ogbarruu Yunivarsiitii Finfinnettiif dhiyeessite maalummaa boolla qayyaa, akkaataa boalli qayyaa itti qophaa’u, faayidaa qayya qayyachuun dubartii deesseef kennuufiumurii ykn yeroo kamirraa ka’uun akka itti fayyadaman agarsiisuu qofarratti kan xiyyeeffate yoo ta’u, kaayyoon qorannoo ishiis faayidaa qayya qayyachuun dubartii deesseef qabu qofa ibsuudha malee sirna da’uumsa booda raawwatamu hinibsu. Kaayyoon qorannaa kootii garuu kabaja sirna dubartiin takka wayita deesseerraa eegalee hanga guyyaa saddeettamaa ykn afurtamaa jechuunis sirni ulmaa bahuu raawwatamutti jiru qaaccessuudha.

Iteenesh W/rufaa’el.(2009).xiyyeeffannaan qorannoon ishiis “seeccaatii qabiyyee walaloo ateetee Godina Wallaggaa Aanaa Laaloo Assabii” irratti kaayyeffachuun kan gaggeeffame yoo ta’u, kaayyoon qoranna kootii immoo “raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa” qaaccessuu irratti fuulleffachuun kan gaggeeffameedha. Qorannaan kun xiyyeeffannaafi daangaa qorannichaatinis guutumaan guututti qorannoowwan olitti eeramaniifi qorannoon kun garaagarummaa hedduu kan qabaniidha.

Walumaa galatti kallattiinis ta’ee, alkallattiin qorannaan kanaan dura raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa irratti gaggeeffame kan hinjirre, kaayyoofi xiyyeeffannaan qorannaa kanaas kan warreen biroo gaggeessan irraa adda ta’uun isaa, sakatta’a barruu walfakkii gaggeeffameerraa hubatameera.

Boqonnaa Sadi: Malleen Qorannoo

3.1. Dhiyaatina Qorannoo

Hayyoonni malleen qorannoo adda adda akka jiran himu. Kana keessatti haalli dhiyaannaa qorannoo adeemsa qorannoo tokko keessatti guutumaan guututti tokko ta'uu yoo baatanillee hanga tokko walitti dhiyaatina niqaba. Kanarraa ka'uun haalli dhiyaatina qorannoo kanaa adeemsa qorannoo kan hordofeefi ulaagaalee qorannoon keessa taru hojii dhuga qabeessa ta'uufi ragaa haqa qabeessummaan isaa mirkanaa'e bu'uureffatee kan qophaa'eedha.

Adeemsa qorannoo kanaa keessatti qorannoon kun kan dhiyaate Godina Arsii Aanaa Xannaa keessatti raga qabatamaan bira gahameefi sadarkaa odeeffannootiin iddattoota irraa, barruulee firoomiifi yaaxxinaalee garagaraatiin deeggaramee kan gaggeeffameedha.

3.2. Mala Qorannoo

Hayyoonni hedduun malleen qorannoo adda addaa akka jiran ibsu. Malleen qorannoo isaan ibsan keessaa tokko mala qorannoo qulqullinaati. Kanas, Addunyaa.(2010:60). Hayyoota Tim.(2002).fi Sigh.(2007).Wabeeffachuun yoo ibsu malli akkamtaa, haalli jiruufi jireenya hawaasichaa yookaan amala hawaasa sanaa akkaataafi bifa inni qabuufi qabata isaa akkasumas maal jechuu akka ta'e kan ittiin xiinxalamu akka ta'e ibsa . Haaluma kanaan qoratichi qorannoo kanas yaadota hunda bal'inaafi gadi fageenyaan jechootatti fayyadamee addeessuufi seecca'uuf mala akkamtaatti dhimma yoo bahu ragaaleefi odeeffannoo mala akkamtaattiin funaaneefi seecca'ame immoo qindeessee ibsuuf mala qorannoo ibsaa hojiirra oolchee jira. Malli qorannoo ibsaa hiika bu'uraa ibsuufi tarreessuun maaltu akka ta'e, maaltu akka ta'aa jiru kan ittiin adda baafannu akka ta'e ibsaniiru.(Dastaa 2013, Addunyaa 2010:62).

Kanaafuu kaayyoon qorannoo kanaa inni ijoon qaaccessa “raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa keessatti” qaaccessuu waan ta'eefi qorannoon kunis aadaa hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti raawwatu irratti kan gaggeeffame waan ta'eefi gadi fageenyaan ibsuuf akka mijatuuf jecha qorannoo kana keessattis odeeffannoon argame hammamtaan osoo hintaane mala akkamtaatiin jechootatti fayyadamuun ragaaleen jiran faaraan qaaceffamuun mala qorannoo ibsaatiin ragaaleen funaanaman ibsamaniiru.

3.3. Madda Ragaalee

Maddi ragaa qorannoo kana keessatti qorataan faayyadame irra caalaatti manguddootaafi haawwoliidha. Kunis, qoratichi kallattiidhaan madda ragaalee kanneenitti fayyadamuuf imaluufi madda ragaalee kanneeniin beellamachuun qaaman argamuufi qaamaan argachuun sirriitti kan itti fayyadameedha. Maddi raga kunis manguddoota dhiirraniifi dubartootaa kan sirnicha kana haalan beekaniifi odeeffannoo gaafatamaniif ibsa gahaa kennuu nidanda’u jedhaman manguddoota dhiirrani, dubartootaafi hojjattoota Waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Xannaati.

Qoratichiis kallattiidhaan qaamaan namoota kana bira deemuuniifi iddoo namoonni kun jiraatanittii argamuun gaaffii afaanii gaafachuun raga barbaachisu kan fudhateedha. Kunis, qoratichi yeroo dheeraaf deddeebi’ee namoota sirna ulmaa dubartii kanaa beekan afaaniin gaafachuun odeeffannoo qabatamaan argate qaaccessuun kan qindeeffateedha.

Walumaa galatti qoratichi qorannoo kana kan gaggeesse madda odeeffannoo kanneen ta’an, manguddootaafi dubartoota haawwolii irraa raga funaanun kan adeemsifameedha. Kunis, gara hojii qorannoo dirreetti bahanii hojii qorannoo osoo hingaggeessin dura mana kitaabaa keessatti argamuun hojiiilee dirree qorannootti hojjetamuu qabu haala adeemsaa fi tartiiba isaa yaaduun qindeessuun qorannicha gaggeesseera.

Haala kana ilaalchisee MacDonald.(1972:208). yoo ibsu,“namoonni baay’een gara naannoo aadaan badhaadhetti deemuun waantota barbaachiisaa ta’an hedduu argachuu nidanda’u. Haata’u malee, odeeffannoo hojii dirree seeraan waraabame kan jalqabu mana kitaabaa keessaa kan jiru minjaala irratti dubbisuun” akka ta’e ibseera.

3.3.1. Filannoo Naannoo Qorannichaa

Qorannoon kun kan gaggeeffame Godina Arsii Aanaa Xannaa keessatti. Sababni Aanaan kun itti filatamteef aanaan tun yeroo dheeraaf sirna gita bittoota nafxanyaa jala waan turteefi aadaan Oromoo aadaalee warra birootiin dhaalamaa waan jiruuf, raawwiin sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa kana keessaa badaafi dhabamaa waan jiruuf qoratichi qorannoo kanaas rakkinnuma kana xiinxaluun aadaan kun akka hin awwaalamneef barreeffamaan

kuusee ol kaa'uufi hojiinis aanuma kana keessa waan hojjatuuf Aanaa kana filatee qaamaan argamuun qorannoo isaa iddoo kana irratti gaggeessee jira.

Walumaagalatti raawwiin sirna ulmaa dubartii Oromoo Aanaa Xannaa akka ifa bahu waan barbaadeef raawwiin sirna kanaa galmaa'uun taa'uun dhaloota dhufuuf akka ta'uufi hawaasa keessaa bahee hawaasaaf madda ragaa ta'ee akka qabamee taa'uuf waan barbaadeef qoratichi Aanaa kana filachuun qorannoo isaa Aanaa kanarratti gaggeesseera.

3.3.2. Mala Iddattoo

Qoratichi iddattoota qorannichaa kan filate mala iddattoo garaa garaa lama fayyadamuudhaani. Malleen kunniinis: Mala iddaattoo akkaayyoo (purposive sampling) fi darbaa dabarsaa (snow ball sampling) jedhamaniidha. Haala kanaan qoratichi mala iddaattoo akkaayyoo kan filateef namoota raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii ittiin raawwatu nibeeku jedhee itti amanu filachuun. Haala kanas Kumar.(1996:162).yoo ibsu, qorataan mala iddaattoo akkaayyoon odeeffkennitoota filatus qorannicha fiixaan baasuuf odeeffannoo gaarii kennuu danda'an jedhee yoo itti amane ta'uu ibseera. Malli iddattoo inni lammaffaa qoratichi filate mala darbaa dabarsaati. Kanas, Addunyaa. (2010:67), Densombe(2007) wabeeffachuun yoo ibsu, "With snowball sampling, the sample emerges through a process of reference from one person to the next" jedhe. Kanaafuu qoratichis bu'uruma kanaan odeeffkennitoota waa'ee raawwii sirna ulma dubartii Oromoo Arsii haalan beekan namoota (maanguddoota) fi haawwolii Aanaa Xannaa keessa jiraatan keessaa kaayyoo qorannichaa galmaan gahuu kan danda'aniifi hirmaattota kanaan eeruu kennameen inni tokko waan beeku himuun isa biraatti dabarsuun kanneen filatamaniidha. Adeemsa kanas hojiirra osoo hinoolchin dura odeeffkennitoota kana argachuuf dursa hojjeetoota waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Xannaa waliin marii taasisuun, hojjattoonni waajjirichaas odeeffannoofi ragaalee of biraa qaban kennuufi deeggarsa barbaachisaa ta'e ifa ta'anii kennuu, eeruufi deeggarsa isaan qoratichaaf godhan irratti hundaa'uun odeeffkennitoota hawaasa keessaa dhiira⁵, dubartii³ waliigalatti odeeffkennitoota 8 ta'an mala iddattoo akkayyoofi darbaa dabarsaatiin qoratichaan filamuun gaaffilee afgaaffii dhiyaataniif deebii afaaniin gaafachuun deebii argame qindeessuun ragaan qorannichaaf barbaachisan kan qaacceffame yoo ta'u, sababa amantaan isaan dhoorguuf, dubartoonni hedduun dhiiratti fuulaa fuulatti dhiyaatani

haasa'uufis ta'ee, afgaaffi dhiyaateef deebii kennuuf fedha waan hinqabneef iddattoonni dubartootaa qorannichaaf filatamanii lakkoofsaan kan warra dhiirraniitii gadi ta'uu danda'eera.

3.4. Meeshaalee Funaansa Ragaalee

Qorannoo kana keessatti ragaa funaanuuf meeshaaleen funaansa ragaaf oolan kan gara garaa hojirra oolaniiru. Irra caalaatti garuu meeshaaleen funaansa ragaa kanaaf oolan meeshaalee akka argaa dhageettii ta'an kan akka kaameeraa, suuraa, meeshaa sagalee waraabbii fa'aadha. Meeshaalee waraabbii kanneen keessaas, kaameeraan isa tokko yoo ta'u, kanaanis iddattoota eyyamsiisuun suuraa iddattoota eeyyamamoo ta'anii kaasuufi sagalee muraasa isaanii waraabuun, sagalee waraabbame barreeffamatti jijjiirun qindeessuufi suuraa isaanii akkaatuma dabalee jalatti dhiyaatetti mijeessuun qorannoon kana ittiin deeggaramera.

Odeeffannoon mala waraabbiiitiin walitti qabames gara barreeffamatti kan jijjiirame yoo ta'u, suuraaleen odeeff kennitoota muraasaafi wantootni raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo agarsiisan barreeffamaatti geeddaramuun waraqaa qorannoo kana boqonnaa afur jalatti bal'innaan kan dhiyaataniiru. Yaadonni sagaleen waraabbamanii barreeffamatti jijjiiramanis muraasni isaanii boqonnaa shan booda dabalee 'D' jalatti dhiyaataniiru.

3.4.1. Daawwannaa

Qorannoo kana keessatti walakkaan sirnicha raawwatamu irratti hirmaachuun daawwachuun, hojii qorannoo kanaa caalaatti qabatamaa taasisuu irra darbee dhugummaa qorannichaa mirkaneesseera. Hojii qoratichaa kana keessatti iddoofi naannoo sirnichi itti raawwatutti argamuun gamisaan ilaaluun hojiilee qoratichi raawwate qorannoo kana gaggeesse keessaa daawwannaan isa tokkoodha. Kunis, qoratichi raawwii guyyaa jalqabbii sirna ulmaa mana deettuu aaddee Halimaa Hasanitti (fulbaana19/2009) argamuun kan daawwate yoo ta'u, sababa rakkina addaatiin xumura (sirna ulmaa bahuu) deessuu tanaa daawwachuuf qoratichi carraa kan hinargatin yoo ta'u, jalqabbii sirna ulmaa ciisuu irratti argamuun daawwateen qoratichi akaakuu nyaataa guyyaa sana qophaa'e suuraa kaasuun dhuma qorannaa kanaa dabalee 'F' jalatti dhiyeesseera.

Kana malees qoratichi daawwannaa sirna ulmaa ciisuu aadde Halimaa Hasan daawwaterratti adda durummaan sirna kanarratti akka hirmaatuufi maal akka dalagan daawwata. Kunis soddaatiin (haati abbaa mana ishee) mallattoofi ulfina deettuu Arsii kan ta'e qanafaa kallacharratti yoo hiituuf, dubartoonni ollaa akkuma walitti dhiyeenyaatiin nafa dayaa irraa dhiquuf yeroo bishaan oo'isaniifi hafuurri dhiiga dayaa irraa akka baduuf jecha deettuu qayyisuuf muka goraa lagaa muranii yeroo dubartoonni manaa seenan, wabaxaa marqaniifi kkf sirnicharratti raawwatan daawwannaa taasifameen hubatameera.

3.4.2. Afgaaffii

Afgaaffiin gosoota odeeffannoon qorannoo ittiin funaanamu keessaa isa tokko ta'ee, kan qorataafi odeeffennaan fuulletti wal arguun odeeffannoo waliif kennaniifi qorataan haala odeeffenna ilaaluun afgaaficha fooyyessuuf waan mijatuufi afgaaffitti yeroo dhimma bahamu, odeeffennaan kan afaaniin dubbatu caalaa sochii odeeffenna irraa odeeffannoo dabalataa argachuun waan danda'amuuf afgaaffiin mala dansaa akka ta'e, Dastaa. (2013:112-113). Yaalew. (2006). wabeeffachuun ibseera.

Donyei. (2005:18). "Interview is a natural and socially acceptable way of collecting information that most people feel comfortable with and which can be used in verifying situations and which can be used in verifying situations and in focusing on diverse topics to yield in depth data" jechuun maalummaafi faayidaa afgaaffii ibsa. Kanuma irraa ka'uun qoratichi qorannoo kanaas odeeffennitoota wajjiin kallattiin walargee odeeffannoo barbaachisu funaannatuuf jecha mala qorannoo afgaaffiitti fayyadamuun, gaaffilee afgaaffii qopheessee iddattoota gaafachuun qorannicha kan gaggeesse yoo ta'u, gaaffileen kunis, afgaaffiwwan miti caaseffamaa yoo ta'an isaanis bu'ura gaaffichaan deebii argachuu irratti kan xiyyeeffataniidha.

Bu'uura kanaan afgaaffiwwan kun qorannichaaf odeeffannoo gahaa ta'e argamsiisuuf murteessoo kan ta'antu dhiyaatan. Dabalataanis, adeemsa afgaaffii keessa yaadota deebii keessaa ka'an dabaluun gaaffilee dhiyeessuun kan danda'amu yoo ta'u, yeroo hojii qorannoo irra deddeebi'amee gaggeeffame adeemsa qorannoo keessatti qaawwa uumame kan guutan gaaffileen dhiyaatan deebii argataniiru.

3.4.3 .Waraabbii Sagalee

Qorannoo kana keessatti raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii kana irra caalaatti qaamota biroottiif ifa taasisuuf jecha gochaleen raawwii sirna ulmaa kana ifa godhan irratti yaanni waraabbii sagaleetiin qindaa'uun odeeff kennitoota sirnicha beekaniifi hubannoo qabanirraa odeeffannoon, dhaga'uufi dubbachuun fudhatame barreeffamatti geeddaruunifi qindeessuun qorannaan kun gaggeeffameera. Yaadni odeeff kennitoota muraasaa waraabbii sagaleetiin fudhatamee gara barreeffamaatti geeddarames, akka fakkeenya ta'uuf jecha qindeeffamee boqonnaa dhumaa booda dabalee 'D' jalatti dhiyaateera.

3.5. Qindaa'ina Qorannichaa

Qorannoon tokko dhimma qoratamu sanarratti hundaa'uun adeemsota qorannoo keessa darbee dhimma ka'eef galmaan gahuuf qorannoo qabatamaa ta'uu qaba. Kunis, faayidaa qorannoon dabarsuu qabu qabaachuufi qaama dhiyaatu sanaaf dhugummaan qorannichaa daran barbaachisaadha. Dhugummaafi qabatamummaa qofa osoo hintaane galma adeemamuuf sanaaf furmaata kaa'ee darbuufi fudhatama kan argatu ta'uu qaba. Kanuma ka'uumsa godhachuun qorannoon kun "raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaa" qaaccessun kan gaggeeffameedha. Waraqaan qorannoo kunis boqonnaale shanitti qoqqoodamuun kan dalagameedha. Haaluma kanaan boqonnaa jalqabaa keessatti seenduubee qorannichaa, ka'umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaa, daangaa qorannichaafi hanqinni qorannichaa kan dhiyaatan yoo ta'u, rakkoolee yeroo qorannicha gaggeesse qoraticha muudate jedhameefis boqonnaa kana jalatti furmaata kaa'uun, qorannoon kun gaggeeffameera. Boqonnaa lammaffaa keessatti sakatta'iinsa barruu yaadirimee, barruuleefi yaaxxinaalee adda addaa mata duricha ilaalchisee dhiyaatantu haqummaan deeggaramee dhiyaate. Boqonnaa sadi keessatti malleen qorannoo qorataan qorannichaaf fayyadametu dhiyaate. Boqonnaa afur keessatti raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Godina Arsii Aanaa Xannaattu, afgaaffilee kaayyolee qorannaa irratti xiyyeeffachuun qophaa'anii dhiyaatantu, yaadirimeefi yaaxxinaalee afoolaatiin deeggaramuun, haala walfakkeenya yaada odeeff kennitootaan walcimsuun walsimsiisuun mata dureen qorannichaa kan qaacceffame yoo ta'u, boqonnaa shanaffaa keessattis, kaayyoleen qorannaan kun qabatee ka'eefi galmi irra ga'ame, cuunfuuniifi argannoo cuunfamee argameef immoo, yaboo kaa'uun, qorannaan kun qindaa'eera.

Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee

4.1. Ulmaa

Barsiifanni ummata tokkoo ibsituu eenyummaafi maalummaa isaati. Barsiifata eenyummaa ummataa ibsu kanas sabni karaa adda addaatiin kabajata. Kunis karaalee jila garagaraatiin yoo ta'uu, Melakneh Mengistu akka ibsutti, barsiifanni hawaasummaa walitti dhufeenya garee hawaasa tokkoo, hirmaattota sirna da'umsaa, sirna cidhaa, sirna awwaalchaafi kkf yoota'an, kunis jila amantaafi al-amantaa jalatti kan hammatamaniidha. Jaarsoleen Arsii yoo mammaakan “ hiddi odaa gamaa hidda odaa gamanaa” jedhu. Odaan hiddaafi damee akkuma baay'atu ummanni Oromoos horteen isaa baay'eedha. Hortee ummata Oromoo keessaa tokko kan ta'e ummanni Oromoo Arsii aadaa boonsaa hedduu ummata qabuudha. Kana keessaas aadaan sirna ulmaa isa tokko yoo ta'u, hiikni isaas deessuun Arsii takka finna ykn daa'ima deesse waliin hanga gaafa ulmaa baatutti gola ulmaa keessa turuu jechuu akka ta'e, odeefkennaan ganda Jiituu Xannaa obboo Huseen Fayyisoo ibsaniiru. Haaluma kanaan ummanni Oromoo Arsii Aanaa Xannaallee karaa barsiifata garagaraa aadaa isaa ittiin ibsatu keessaa tokko aadaa sirna ulmaa kabajuun akka ta'e, manguddoo Jaarsoo Gammachuu (Guraandhala10, 2017) yaada qoratichaaf kennaniin ibsaniiru. Kunis, “ulmaan sadarkaa itti raawwatu yeroo ulmaa ciisuun duraa, yeroo ulmaa ciisuufi ulmaa bahuuti” jechuunis iddattoon kun dubbataniiru.

4.2. Adeemsa Raawwii Sirna Ulmaa

Durdur akka aadaa Arsiitti intalti yoo geettee (guddattee), harmabaafttee, daabee jiigiste niheerumsiisan. Intalti heerumte takka ulfaa'uun seera uumamaa waan ta'eef da'uun ishii akkuma haawwolii taawwanii waan hinoollheedha. Kanaaf ummanni Oromoo Arsii Aanaa Xannaallee kabajaa, jaalalaafi kunuunsa deessuufi finna dhalateef qaburraa kan ka'e jila addaa isaan kabajuun aadaa isaanii ibsatan keessaa tokko jila amantaa jalatti kan ramadamu sirna ulmaati. Sirni ulmaa kan adeemsifamu akka aadaa Oromoo Arsiitti kabaja inni deessuu takkaaf qabuufi jaalala inni finna dhalateef qaburratii hundaa'un yaadaafi gammachuu isaa ibsuuf yoomessa isaa eegee kan raawwatamuudha. Kunis, sadarkaa ulmaa ciisuun duraa, yeroo ulmaa ciisuufi ulmaa bahuutti gochaaleen sirna kana irratti raawwataman hedduunis kan jiruudha jechuun Obboo jaarsoo Gammachuu (Guraandhala10, 2017) qoratichaaf yaada

afgaaffii dhiyaateefiin ibsaniiru. Dubartiin finna tokko baatii sagal guutuu garaatti baatee nagaan hiikamuun (da'uun) ishee gammachuu guddaa waan ta'eef hawaasa keessatti sirna addaatiin kabajama. (Hayiluu Bantii,1997:19). Akkasumas, Van Gennep .(1960[1908],11). gulantaa jilaa yoo ibsu, sirnaan dura, yeroo sirnaafi sirnaan boodaatti gochoonni raawwataman akka jiran niibsa. Haaluma yaada hayyuu kanaatiin walfakkaatuun ummanni Oromoo Arsii Aanaa Xannaallee haala aadaatiin sirna kabaja deessuufi finna dhalateef qabu ibsachuuf raawwatu gulantaa adda addaa keessa darbuun kan gaggeeffamu sirni ulmaa kan raawwatamuufi raawwatamaa jiruudha.

4.2.1. Adeemsa Sirna Ulmaa Ciisuun Duraa Taasifamu

Ummanni Oromoo Arsii kabaja sirna ulmaa deettuu dura gochoota hedduu kan qophii ulmaatiif gargaaran kan raawwatantu jira. Kunis, deettuun Arsii yemmuu ulfa ji'a torbaa irraa eegalamee qophiin taasifamu kan jiru yoo ta'u, kunis,“ muukni qoraaniif oolu, midhaan marqaaf ta'u garbuun findigamuun daakisifamee qophaa'a. Akkasumas, hayisaan duuyida deettuu ijaara jedhamee waan yaadamuuf qolli irraa tumamee daakisifamuun lila (muzee) dubartiin yeroo ulmaa ciiftu akka harmi daa'ima mirguufi qaama ijaaruuf dhuuyiduuf ta'u kan dursaan qophaa'u yoo ta'u, dayimi bulbulaaf ta'uufi dhadhaan yeroo ulmaa ciiftu marqaan nyaattu, kan daa'imaan dhidhiiban, sammuu irra kaa'an, dubartoonni ollaa guyyaa deettuun deette wabaxatti godhachuun nyaattuufi mataa irra kaa'achuun mudattuufi deettuullee muudanii gola ulmaa galchan dursee sirna kanaaf niqophaa'a. Guyyaan da'uumsaa akkuma kalaa'een muukni goraa kan deettuu guyyaa nafa dhiqaa boolla qayyaatti naquun itti ulaniifi uffanni daa'ima jala afan, kaldhoon daa'imaan baatan, uffanni deettuun halkan uffattuufi iddoon ulmaa itti ciiftuufi re'een qalmaa tan deettuun ulmaa ciifte nyaatus sirna ulmaa ciisuun dura qophii taasifamuudha” jechuun aaddee Hawwaa Usmaan (Guraandhala15/ 2009) sirna ulmaa ciisuun dura akka Aanaa Xannaatti taasifamu yoo ibsitu, sana booda immoo sirni ulmaa ciisuu akka itti fufus iddattoon tun nidubbatti.

4.2.2. Adeemsa Yeroo Ulmaa ciisuu Taasifamu

Ulmaa ciisuun sirna ulmaa ciisuun duratti aanee yeroo dubartiin deesse booda kan raawwatamu, yoomessa addaan bahe keessatti addaan qoqqoodamee kan ta'uudha. Kana yoo jedhamus kabajni sirna kanaa sababaafi guyyoota godhamurratti hundaa'uun: guyyaa nafa

dhiqaafi qanafaa jechuun kabajni sirna ulmaa ciisuu dubartii Oromoo Arsii eegala. Sirni kun aadaa Oromoo Arsii keessatti sirna hoo'aan kan ta'uudha. Jila kanarrattis firiiwwan afoola kan ta'an hedduun isaanii keessatti niargamu. Jila tokko kan jila isa taasisu kan akka dalagaa sirba dahaa, hirmaattota, meeshaalee aadaa, dooyaan bakki itti geggeeffamu, weedduu ykn faaruun garagaraa, nyaanni, uffannaan aadaa, qophiin addaa keessatti niargamu. Kanumaan walqabatees, akka Oromoo Arsii Aanaa Xannaattis raawwii sirna ulmaa ciisuu ilaalchisuun aaddee Hawwaa Usmaan jiraattuun ganda soolee caffaa (Guraandhala15, 2009) yaada qoratichaaf kenniteen yoo ibsitu:

“Da'uun dura guyyaa gaafa ciniinsuu dubartoonni ollaa mana dubartii ciniinsuun qabdeetti walgahuun yoo ciniinsuun itti ulfaate faarudhaan dubartii ciniinsifattu jajjabeessu, yaada irraa balleessu, sammuun akka hindhiphanneefi yaaddofne taasisuuf afwalaloo fayyadamuun akkas jechuun weeddisu:

Ateetiyyoo loonii
Ta maala jalaa
Namaa nahuu hinooltuu
Tagaafa dayaa
Namaa nahuu ooltuu
Tagaafa dayaa”

jechuun dubartittii ciniinsifatteef afwalaloon waaqa uumaa kadhatuuf. Erga dubartittiin deettee booda ililfatanii galata rabbi guddaaf galchu” yoo jettu, yaaduma kanaan kan walfakkaatu hayyoonni adda addaas akka kanaa gadiitti gochaalee kabaja sirna deessuuf taasifamu irratti raawwatamu ibsu. Akkuma gubbatti ibsametti kabajini sirna ulmaa ciisuu eegaluun dura akkuma dubartittiin deesseen dubartoonni ollaa gammachuu isheen nagaan hoffolteef mana deessuutti marqa marqanii nyaatu; deessuu dhadhaa muudanii ofiifis muudatanii addaan galu. “Qophii guddaa kabaja sirna ulmaatiif akka tolu gaafuma kana warri ykn abbaan warraa dubartii deessee, ayyaan lakkooftuu bira deemuudhaan guyyaa nafa itti dhiqattu gaafatu. Guyyaa ayyaan lakkooftuun akka nafa dhiqattu itti himetti (himtetti) dubartoonni ollaa ammas walitti sassaabamanii mana deessuu deemanii, dubartii deesse nafa

dhiqanii, urgooftuu aadaa adda addaa kan akka muka goraa, waddeessaafi kkf boolla qotuun qopheessanii ibdda itti qabuun deessuu itillee itti uffisuun boolla qophaa'erra kaa'uun itti urgeessan. Sana booda wabaxaan hojjatame nyaatamee, qanafaa kallacharratti deettuu hidhanii, deettuu uddee ulmaa ciisuuf qophaa'etti geessuuniifi akka armaan gadiitti deessuu :

Kan dhalate haa guddatu;
Guddaan haa jiraatu;
Kan harmi cobuuf haa ta'u;
Kan gorsa fudhatu rabbi haa godhu;
Kan guddaa ofii kabaju haa godhu;
Kan amantii isaa kabaju haa godhu;
Kan sabaaf yaadu haa ta'u;
Kan abbaan itti hara galfatu haa godhu;
Kan abbaa caalu haa ta'u;
Kan abbaa dhaalu haa ta'u;
Akka damee Odaa dagaagi;
Akka Ejersaa cimi;
Adda Leencaa qabaadhu;
Guddadhuu, bakka guddaa gahi,

naan dubbadhuufi kkf jechuun deettuu afoolaan eebbisanii gargar galu” jechuunis aaddee Hawwaa Usmaan adeemsa sirnaa ulmaa ciisuu dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa gaggeeffama jechuun iddattoon tun sirna ulmaa ciisuu yoo ibsitiu, Turtii ulmaa ciisuu kunis, “yoo kan dhalatte intala taate intalti yeroo ulfaas ta'ee da'uumsa irratti haadha baay'ee waan hinmiineef deettuun guyyaa nafa dhiqatterraa eegalee guyyaa 40f ulmaa ciifti. Garuu kan dhalate ilma yoo ta'e immoo ilmi dhiiraa akka muka ejersaatti waan ulfaatuuf, yeroo ulfaas ta'ee da'uumsa irratti haadha gara malee waan miidhuuf dubartiin ilma deette akka aadaa oromootti miidhama irraa kan bayyanattu guyyaa 80f ulmaa ciiftee kunuunfamuu qabdi” jechuun iddattoon tun turtii ciisicha ulmaa ibsiti.

Afoola dubartoonni ollaa dubartii deettee ulmaa ciiftu itti jajjabeessuufi eebbisuuf itti fayyadaman kunis kan agarsiisu, daa'imni dhalatte guddattee iddoo guddaa akka ga'uuf hawwii qaban karaa ittiin ibsataniifi haati deettee ulmaa ciiftus cimtee, jajjabaattee, qaama

ulfaafi da'uumsaan miidhame ijaaratee akka kaatuuf karaa afoola kanaan dhaamsa dabarfatuun deettuu eebbisu. Haaluma walfakkaatuun jiraattuun ganda korobtaa aadde Makkoo Sheekoo (Guraandhala16, 2009) sirna ulmaa ciisuu yoo ibsitu “akka aadaa Arsiitti dubartiin deesse takka nafa kan dhiqattu kan isheen deesse dubara yoo taate guyyaa saditti, dhiira yoo deesse immoo gaafa guyyaa shanaffaa qaama dayaa irraa dhiqan. Guyyaa gaafa nafa dayaa ykn daataa irraa dhiqanii qanafaa addarratti hidhaniifirraa eegaltee deessuun “ulmaa ciifte” jedhama yoo jettu, deessuun qanafaa addarraa qabdus akka aadaa Oromoo Arsiitti ulfinaafi kabajaa guddaa akka qabdus odeefkennituun tun nidubbatti.

Gama biraatiin jiraattuu Magaalaa Hasan Usmaan tan taate aaddee Zahaaraa Kaliil (guraandhala 13,2017) mallattoo deessuu Arsii ulmaa jirtuu kan ta'e “qanafaa”yoo ibsitu, qanafaa jechuun akaaku muka urgeessaafi harooressaa irraa bocamee qal'inni isaa hanga qaawwa qubee quba xiqqaa seensisutti erga qal'ateen booda, dheerinna hanga walakkaa taakkuu hincaalletti muramee, walakkaa isaatti qubeen (hamartiin) birrii hidhamtee, calleen itti diramtee, daangaa lamaaniin jirbii (teepha qal'oon) dubartiin Arsii tan deesse takka erga deessee nafa daataa dhiqatteen booda addarratti kan hidhattuufi dubartiin qanafaa addaarraa qabdu ummata Arsii biratti kabajaafi ulfina guddaa akka qabdus ibsiti. Itti dabaluunis dubartiin deessuun gola ulmaa keessa ciiftu hinnyaaramtu (ija hamtuun hinilaalamtu), hinarrabsamtu, hinreebamtu, abbaan warraa ishii waliin itillee (hirriiba) hinqabaatu. Deessuun ulmaa ciiftu hanga ulmaa fixxutti ala hinbaatu, baatullee fagaattee hindeemtu. Daa'ima ishii kunuunsuu, hamma ulfaan, ciniinsuufi da'aan miidhamte ciiftee akka qaamni ishii ijaaramuuf ykn jabaatuuf akaakuu nyaataafi dhugaatii adda addaatiin kunuunfamaa hanga gaafa ulmaa baatutti turtii turtu yoo ta'uu, Arsittii ulmaa ciiftu tana kan kunuunsus abbaa warraa qofa miti. Akka aadaa Arsiitti, ollaa, gosa, dhala, warra intalaafi aanaa (warra) abbaa mana isheeti. Isaan kunniinis, deessuu ulmaa galte sanaaf “gumaata” gumaachuun kan kunuunsan yoo ta'an, akaakuun gumaataa kunis akkuma hariiroofi walitti dhufeenya jaalaa-jaaltittiitiin tumaaleessa hoolaa, re'ee irraa qabee shakaka ykn micciirraa, marqa, kurkutoo, Marmareefi aannan fa'a fiduufiidhaan Arsittii deessee takka dubbisuufi gaafachuun hanga ulmaa baatutti kunuunsuun, sirni ulmaa deessuu Arsii takka adeemsifama jechuun, adeemsa

raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa itti raawwatamaa tureefi raawwatamaa jiru ibsiteerti.

Yaada iddattoota kanaarraa akka hubatamutti, ummanni Oromoo Arsii har'a dhiisii dur yeroo qaroominni hinbabal'atin sanattuu walqixxummaa dubaraa mirkaneessuu bira darbee olaantummaa guddaa dubartootaaf laataa akka tureefi hamilee deessuu jajjabeessaa kan ture ta'u; deessuun takka ulfaafi da'uumsaan waan miidhamtuufi dhiigni hedduu dhangala'uu waan maluuf yeroo boqonnaa akka ishee barbaachisu aadumarraa hubachuun deessuun Arsii guyyaa 40 hanga 80 boqattee kunuunfamaa akka turteefi deeggarsaafi kabajaa har'a haaala ammayyaan deessuuf godhamaa jiru kanaafis aadaafi barsiifanni kabaja sirna ulmaa ka'uumsa akka ta'e qorannoon qaaccessa raawwii sirna ulmaa dubartii oromoo Arsii Aanaa Xannaa keessatti adeemsifame kun nihubachiisa.

Gabaabumatti sirni ulmaa sirna bal'inaan kabajaafi ulfinni dubartii deessuu itti calaqisiifamuufi haala hoo'aan, hariiroo gaariifi walitti dhufeenya hawaasaa cimsa. (William Bascom 1994:21, Antinio Giramsion1967:15).Yaaduma hayyootaa kanaan kan walfakkaatu qorannaan kunis aadaafi duudhaa Oromoo Arsii ittiin barsiifataa dhalootaaf afoola adda addaa gargaaramuun dabarsaa turaniifi dabarsaa jiran raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii irratti taasifameen kabajni sirna umaa aadaa, duudhaa,hariiroofi kkf cimsuu keessatti gahee guddaa kan qabu akka ta'e qorannaan kun nihubachiisa.

4.2.3. Adeemsa Ulmaa Bahuu

Akka aadaa ulmaa dubartii Oromoo Arsiitti dubartii deesse takka kan fuula ykn ija ishee argan gaafa ulmaa baate qofa akka ta'e iddattoonni Aanaa Xannaa qorannaa kana galmaan ga'uuf qoratichaan filataman nidubbatu. Ulmaa bahuu jechuun “akka aadaa Oromoo Arsiitti, deessuun mana ykn gola ulmaa turte takka yoo finni ishiin deesse dhiira ta'e, turtii guyyaa 80f, finni deesse immoo yoo dubara taate guyyaa 40f gola ulmaa keessa ciisaa turte erga xumurteen booda guyyama xumuraa kana daa'ima ishii irraa dabbasaa haaduun raada ykn goromsa handhuuraa daa'imaaf qophaa'erra kaa'uufiin , ganamaan kaatee mutaa matatti suuqqattee, albee qara qabuufi koboota harkatti qabachuun, daa'ima ishii lapheerratti harkaan ammattee, ijoollee xixiqqooleen marfamtee mana aanaa warra abbaa mana isheetti qanafaa

gadi deeffachuudhaaf mana ishiitii baatee deemuuniifi mana dhaqixe sanattis ishiifi daa'imas dhadhaa sammuu irra kaa'uun, achumatti qanafaa adda irraa gadi deeffachuun adeemsi sirna ulmaa bahuu raawwatama ” jechuun jiraataan ganda Akkiyyaa misaa obboo Jeeyiluu Ahmad (Amajjii10,2017) nidubbatu.

Kana malees iddattoon kun yoo ibsu akka aadaa ummata keenyaatti, dubartiin ulmaa baatee, qanafaa gadi deeffatte takka turtii yeroo dheeraaf abbaa warra ishee irraa itillee adda baafachuun turan walitti deeffachuun abbaa mana ishee waliin ciisuu nidanda'u jedhu. Kana malees yeroo kanatti tan deesse duugdi jabaatee, daa'imti dirra garagalfachuu waan jalqabduuf, abbaafi haatis uumama (nama) haarawa isaan jiddutti uumamuun gara addunyaa haarawaatti dhufe (te) ija ufii ija ufiitiin laalaa taphachiisu, taphatus. Abbaa manaafi haati warraas yaaddoo ji'oota hedduuf itillee gargara baafachuun turan bifa haarawaan yeroo yaada itti walii bahaniifi wayitii deessuun sirna ulmaa ciisuu xummuruun ala bahuun jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti hirmaachuu itti eegaltu ta'uu qorannoon kun nimul'isa.

4.3. Yoomessaa Sirna Ulmaa

Gaaleen yoomessa jedhu akkuma hayyoonni afaanii garagaraa ibsanitti jechoota lama kan yoomiifi eessa jedhurraa bifa suphuutiin walitti dhufuun kan ijaarame yoo ta'u, hiikni isaas yeroofi iddoo taateen ykn gochi tokko itti raawwatame/u/ kan ibsu ta'uu isaati.

4.3.1. Yeroo Sirni Ulmaa Itti Kabajamu

Hiika gaalee yoomessa jedhurraa akkuma hubatametti hawaasa keessatti jilli amantaas ta'ee al-amantaa tokko hawaasa sirnicha kabajatu biratti yeroo itti kabajamu kan mataa isaa danda'e qaba. Haaluma kanaan ummanni Oromoo Arsii Aanaa Xannaallee jaalala, kabajaafi ulfina deessuuf qaburraa kan ka'e, yeroo sirna ulmaa itti kabaju qaba. Kunis, akka odeefkennitoonni ibsanitti Arsittiin deesse takka mana (gola) ulmaa hammi ykn yeroon turtuu akkuma waan deesseetiin addaa addummaa qaba jedhan. Kunis, “ yoo kan ishiin deesse ilma dhiiraa ta'e, guyyaa deesserraa eegalee hanga guyyaa saddeettamaa (80)tti gola ulmaa keessa kan turtu yoo ta'u, daa'imni dhalate dubara yoo ta'e garuu guyyaa afurtama (40) qofaaf gola ulmaa keessa akka turti” jechuun Obboo Jaarsoo Gammachuu (guraandhala10,2009) ibsaniiru. Sababa garaa garummaa dheerinna yeroo kanas

odeefkennaan kun yoo ibsan, “akka baratama aadaa hawaasa keenyaatti deessuun takka yeroo ulfaan turte sanitti ulfi ilma dhiiraa akka muka Ejersaati ykn kan ulfaatuufi ulfi dubartii immoo baala (haphii)dha” jedhu. Kanaaf, deessuun Arsii takka akkaatuma saala daa’ima deettee irratti hundaa’uun hanga guyyaa aadaan murameefi kana ulmaa ciisuun kunuunfamuu qabdi” jechuun dubbata. Garaa garummaa kanas, waan Oromoon dur mureefi nutis, miidhama haawwolii yeroo dhiira ulfooftuufi intala ulfooftu waan argineedha jechuun addaa addummaa turtii ulmaa ciisuus iddattoon kun nidubbata.

4.3.2. Iddoo Sirni Ulmaa Itti Kabajamu

Kabajni Sirna Ulmaa akkuma fedhanitti bakkuma barbaadetti kan raawwatu osoo hintaane, bakka itti gaggeeffamu qaba. Haaluma kanaan iddoo sirni kun itti raawwatamus iddattoonni Aanaa Xannaa yoo ibsan, “akka aadaa keenyaatti iddoon sirni kun itti kabajamu haala lamaan yoo ta’u, kunis deessuun deesse yeroo duraatiif yoo ta’e, da’uumsaan dura gara mana haadha ishii deemuun, yoo haati ishee kan hinjirre ta’e garuu mana soddaatii (haadha abbaa mana isheetti) deemuun achumatti da’uun hanga ulmaa baatutti achuma kan turtu yoo ta’u, yeroo birootiif garuu akkuma fedha isheefi abbaa mana ishiitti manuma isaanitti hoffoluun sirni ulmaa raawwatamaa” jechuun iddoo sirni ulmaa itti taasifamu ibsan.

Kana malees, kabaja sirna ulmaa keessatti yoomessi faayidaa heddu akka qabus, iddattoonni hawaasa aadaa kana yoomessa isaa eegee kabajatu keessaa filataman niibsu. Kunis, yoomessi sirni kun itti raawwatu erga Arsittiin deesseen booda, mana isheetti ykn mana maatii isaanitti kan kabajamu waan ta’eef deessuun da’uumsaan booda faaraan akka kunuunfamtuufi miidhaa yeroo ulfaa irra gaherraa akka bayyanattuuf (itittuuf); dubartoota hinheerumniifi ulfaan jiranilleef abdii itti uumuun hamilee ta’aaf ; dubartoonniis waliin waan hirmaataniif walitti dhufeenya cimaa uumuun hariiroofi jaalalli gaariin jidduu isaanitti akka uumamu godhuuf yoomessi sirna ulmaa bu’aa heddu qaba; kana malees deessuu takka gamtaan kunuunsufis yoomessi sirna ulmaa bu’aa heddu qaba. Kunis yoomessa ulmaa keessatti deessuu kan kunuunsu abbaa warra ishee qofa osoo hintaane akka aadaa Oromoo Arsiitti ollaa, gosa, dhala, warra intalaa, aanaa abbaa mana isheefi jaalaa-jaaltittii fa’aadha.

Namoonniifi firoottan isheefi abbaa mana ishees dubartii deessee ulmaa ciiftuuf ”gumaata” gumaachuun ishee kunuunsan. Akaakuun gumaatas akkuma walitti dhufeenyaatiin kan murtaa’uudha. Kunis jaalaa jaaltittiin tumaaleessa hoolaa, re’eefi kkf irraa qabee micciirraa, marqa, kurkutoo, aannaniifi kkf fiduufiin deessuu kunuunsuufis yoomessi sirna ulmaa aadaa Oromoo Arsii Aanaa Xannaa keessatti wayitii mijataa waan ta’eef, kabaja sirna ulmaatiif faayidaa heddu kan qabu ta’uu, iddattoonni qoratichaan filamaan aaddee Makkoo Sheekoofi Hawwaa Usmaan (Guraandhala17, 2017) odeeffanno qoratichaaf kennaniin ibsaniiru.

Akka aadaa Oromoo Arsiitti yoomessi sirna ulmaa barsiifataa hawaasaa kan ta’eefi haala saala dhalateerratti hundaa’ee addaa addummaa kan qabu ta’uu; yeroo kamuu caalaa wayitii dubartiin itti kunuunfamtuufi kabajamtu akka ta’e; carraa bal’aa dubartoonni ollaafi firoottan biroo walitti dhufanii walgaafachuun hariiroo isaanii itti cimsataniifi deessuun akka hinmiidhamneef gamtaan kunuunsuun deessuun akka ittutuufi bayyanattuuf wayitiin itti raawwatamu yoomessa beekkamaa akka qabuufi yoomessi ulmaa beekunis qophii deessuu takkaaf barbaachisu wayitii itti taasifamuuf kkf itti dalagamu akka ta’es, qorannoon kun qaaccessa deebii odeeffkennitootaa taasiseen niibsa.

4.4. Faayidaa Kabajni Sirna Ulmaa Hawaasaaf Qabu

Ummanni Oromoo duris ta’ee har’a yoomessa garagaraa keessatti jila amantaas ta’ee al-amantaa kan kabajatu heddu qaba. Jila amantaa keessaa muraasni: ayyaana masqalaa , qillee, sooma hiikkaa sirna moggaasa maqaa, ateetee facaafachuufi sirna ulmaa fa’a akka ta’an aadde Makkoo Sheekoo yoo ibsitu, nuti ummanni Oromoo Arsii Aanaa Xannaallee jila /sirnoota/ kanneen keessaa sirna ulmaa bal’inaan kan kabajataa turreefi jirru yoo ta’u, kabajni sirna ulmaallee hawaasa keenyaaf gama hawaasummaafi diinagdeetiinis faayidaa hedduu isaaniif akka qabu akka kanatti aanutti dubbatti.

4.4.1. Faayidaa Kabajni Sirna Ulmaa Gama Hawaasummaatiin Ummataaf Qabu

Kabajni sirna ulmaa ummata biratti yeroo dubartiin Arsii takka deettee booda haala oo’aan kan kabajamu ta’ee, aadaa ummata oromoo bal’inaan calaqqisiifachuuf, kabajaafi ulfina deessuu Arsii takkaa godhuuf, deessuu kunuunsuufi bayyanachiisuuf, walitti dhufeenyaafi hariiroo dubartootaa, akkasumas jaalalaafi tokkummaa hawaasaafi jaalaa-jaaltittii cimsuuf,

mirga deessuun Arsii takka qabdu kabachiisuu keessattis kabajni sirna ulmaa bu'aa hedduu hawaasa keessatti akka qabu aaddeen tun nidubbatti.

Kabajni sirna ulmaa eenyummaa deessuu Arsii eeguufi kabachiisuu, akkasumas aadaan ulfina deettuuf taasifamu kan akaakayyootaafi abaabayyota keenyarraa nutti as darbee akka hinbanneefi hindagatamne taasisuufis kabajni sirna ulmaa bu'aa baay'ee kan qabuufi hawaasas tokko taasisuuf shoora olaana akka qabu odeefkennituun tun nidubbatti. Yaaduma kana kan dhugoomsu, Delessa.(2008:17). Maalummaa jilaafi gahee /faayidaa/ jilli hawaasa tokkummeessuuf qabu yoo kaasuu jilli haala qindaa'aafi toora isaa eeggatee bifa miidhagina ykn qulqullina qabuun bakkaafi yeroo murtaa'aa keessatti kan raawwatamu ta'ee, irra deddeebi'ame bifa fedhii namaa hawwatuun kan dhiyaatuudha. Kunis, garee hawaasa tokko walitti hidhuufi fedhii isaa kallattii tokko irratti eegu keessatti gahee guddaa kan taphatuudha.

4.4.2. Faayidaa Kabajni Sirna Ulmaa Gama Diinagdeetiin Hawaasaaf Qabu

Kabajni sirna ulmaa hawaasa Oromootiif kallattii adda addaatiin faayidaa hammana hinjedhamne akka qabu odeefkennitoonni Aanaa Xannaa qorannichaaf filataman bal'inaan yoo ibsan, sirna kana kabajuun guddina oomishaafi oomishitummaa keenyaafillee bu'aa heddu nuuf qaba jechuun odeefkennaan tokko yoo ibsu, kunis abbaan manaa deessuu Arsii takka guyyaa fuudherra eegalee haati warra ishee yeroo ulfaan jirtuufi da'uumsa boodaallee kunuunsaa cimaa jechuun ulmaa bahuun nyaataafi dhugaatii gaarii waan ishee barbaachisuuf osoo hinrakkatin deessuun ulmaa ciiftu wantoota gaggaarii soorachuun hanga gaafa ulmaa baatutti akka leetuuf, kabaja sirna ulmaa haadha manaa isaa irratti waan hedduu isa waan barbaachisuuf qabeenya kanaaf isa gargaaruufi kanneen biroollee dursee akka horatu isa taasisuu keessatti kabajni sirna ulmaa kaka'uumsa itti uumuun akka daraan hojjatee qabeenna kuufatuuf faayidaa guddaa qabaaf. Gama biraatiin kabajni sirna kanaa humna oomishaa keessatti gahee guddaa tan qabdu dubartoota qaamaafi sammuu isaanii kan yeroo ulfaafi da'uumsaa miidhame akka ijaaramuufi hamilee cimaa horachuun ulmaa baatee irree guddaan dalagaa adda addaa irratti dadhabbii malee haala gaariin hirmaachuun, oomisha oomishuuniifi da'imman fayya qabeeyyi ta'anii akka guddatan godhuuf kan ishee gargaaru waan ta'eef kabajni sirna ulmaa gama diinagdeetiinis bu'aa hedduu ummata Aanaa

Xannaatiif qaba jechuun Obboo Jaarsoo Gammachuu(A.G.Guraandhala10,2009) qoratichaaf deebisaniin ibsaniiru.

Kabajni sirna ulmaa gama hawaasummaatiin ummata tokkummeessuu, aadaa, duudhaa Oromoo cimsuu, tursiisuuf, kabajaafi gammachuuu finna dhalateefi deessuuf qaban ibsuuf, dubartii ulfaan miidhamte kunuunsuufi soorufis gahee olaanaa kan qabuu yoo ta'u, karaa diinagdeetiinis faayidaa hedduu hawaasaaf qaba. Kunis, hamilee ykn miira deessuu eeguufi kabajuun, akkasumas miidhaa yeroo ulfaafi da'uumsaa deessuurra gaye irraa akka bayyanattee, yeroo ulmaa baatee hojii irratti bobbaate hundarratti bu'aa buuftuu taasisuu keessatti kabajni sirna kanaa irreefi humna cimaa waan uumuuf kabajni sirna ulmaa hawaasa Oromoo Aanaa Xannaatiif gama diinagdeetiinis faayidaa hedduu hawaasaaf kan qabu akka ta'e, qorannoon kun deebii odeefkennitoonni kennan qaaccessuun ibseera.

4.5. Hirmaattota Kabaja Sirna Ulmaafi Gahee Isaanii

Hawaasa Oromoo Arsii Aanaa Xannaa biratti kabajni sirna ulmaa kan qaama hundaa ta'us, adda durummaan kan sirnicharratti hirmaatan garuu dubartoota ollaa, Soddaatii (haadha abbaa manaa), haadha ishee, jaalaajaaltittii, dubartoota gosa abbaa warra isheefi warra dhalaa fa'a yoo ta'an, isaan hunduu qooda addaa bahuun sirnicha kana hanga ulmaa bahuutti haala hoo'aan kan irratti hirmaatan akka ta'e iddattoon qorannoo kanaaf filatamte aaddee Hawwaa Usmaan yoo dubbattu, gahee hirmaattota kanneenis odeefkennituun tun akka armaan gadiitti ibsiti. Isaan kunneenis kanneen armaan gadiiti.

4.5.1..Dubartoota ollaa

Akka aadaa keenyaatti dubartiin deessuun kabajaa guddaa kan qabduufi hireen kun kan dubartoota hundaatuu waan ta'eef, dubartoonni ollaa deettuu jiraatan guyyaa deettuu ciniinsuun qaberraa eegalanii mana deessuutti walgahuun deessuun nagaan akka hoffoltuuf waaqa kadhatuuf.

Erga deessuun deessee booda immoo guyyama san dubartoonni ililfachuun gammachuu ibsatu; waaqa nagayaan ishee hiikeef galata galchuu; dubartoonni kunniin walqooduun gahee waliif kennuun kun bishaan uffata dhiigni dayaa tuqeen dhiqaniifi mana keessa ittiin hojjatamu waraabu; gamsni buna dhaabuu, warri kuun immoo wabaxaa marquu. Sana booda

hunduu dalagaa kennameef xumuruun walitti deebi'uun galata rabbiif galchaa wabaxaa qophaa'e waliin nyaatanii deessuullee nyaachisu; buna dhaabames dhuguun, dhadhaa addaannoo kurree sabareetti godhuun sammuu irra walii kaa'u; Arsittii deesses sammuurra kaa'uun addaan galu.

Kana malees, dubartoonni kunniin “deddeebi'anii deessuu gaafatuufi jajjabeessuun guyyaa gaafa ayyaan lakkooftuun akka nafa dhiqattu eertes mana deessuutti walgahuun, akkuma guyyaa duraa gahee waliif laatuun, kuun bishaan waraaba, kuun uffata deessuufi kan daa'ima jala afan miica, kuun wabaxaa marqaa, kuun akkuma walitti dhiyeenya deessuu waliin qabanitti Arsittii deesse nafa dhiqa, Warri kuun boolla qayyaa tan deessuutti muka urgaa'u itti ulan qopheessuun muka goraa muranii boolla qophooftetti ibda naquun muka urgaa'u itti kaa'uun deessuu qayyisu; kuun iddoo ulmaa qopheessu. Sana booda hunduu wabaxaa qophaa'e nyaatanii, deessuullee nyaachisuun akkuma guyyaa dayaa dhadhaa dibatanii ishiillee dibuun, Arsittii deesse gola ulmaa ciiftutti galchuun, deessuufi finna dhalate akkana jechuun:

Kan dhalate haa guddatu;
Finna aanaa aalii beeku haa ta'u;
Kan guddaa ofii kabaju haa godhu;
Kan amantii isaa kabaju haa godhu;
Kan sabaaf yaadu, kan abbaan itti hara galfatu haa godhu;
Kan abbaa dhaanuu mitii, kan abbaa dhaalu haa ta'u;
Bakka dhiiraa gahi, guddadhuu naan dubbadhuu;
Deessuun, ulmaan ulmaa Leencaa siif haata'u;

Siree cabsii ka'ifi kkf jedhanii eebbisuun dubartoonni hunduu gahee ofii bahuun addaan yoo galan deddeebi'anii gumaata fiduun gaafachuufi ishee ulmaa ciiftu booharsuulleen gahee dubartoonni ollaa deessuu, kabaja sirna ulmaa irratti qabaniidha” jechuun aaddeen tun hirmaattota kabaja sirna ulmaa akka Aanaa Xannaatti yoo ibsiti. Yaada afoola kanaa irraa kan hubatamu, daa'imni dhalate kan aanaafi saba ofii beeku, ilma gaarii kan abbaa dhaalu akka ta'uuf hawwii qaban kan agarsiisu ta'uu mul'isa.

4.5.2. Soddaatii

Kun intala ilma ishii tan ulmaa ciiftuufi finni ishiin deesses akka hinmiidhamneef hanga gola ulmaatii baatutti “bira galuun mirgoo ykn hoolaa abbaan manaa deessutti qale faaraan hojjattee sooruun, uffata fincaanii kan daa’imaafi deessuullee miicuun, akka qaamni jabaatuuf finna dhalates dhiquu, dhidhiibuun, raada (goromsa) handhuuraa daa’ima dhalatee kennuufi keessummoota deessuu ulmaa ciiftu eebbisuuf gumaata adda addaa fiduun dhufan keessummeessuufi kkf raawwachuun gahee olaanaa hanga gaafa ulmaa bahuutitti yoo raawwatu, haati intala ulmaa ciiftuufi jaalaa-jaaltoon, akkasumas warri dhalaafi aanaan (gosti) abbaa manaa deessuus gumaataafi kennaa adda addaa fiduun deessuu ulmaa ciiftu gaafatu. Keessumaayyuu jaalaa jaaltittiin tumaaleessa hoolaa (re’ee), micciirraa, aannan itittuu, uffata daa’imaafi kan haadhallee fiduun gumaata yoo gumaachitu, haati ishiis akkuma jaalaa-jaaltittii shakakarraa qabdee hanga mirgoo qalmaatti ooftee dhaquun Arsittii ulmaa ciiftu gaafatti. Soddaafi abbaan intalaallee kanuma cimsuun haadha warra isaanii waliin hirmaatuun kabaja sirna ulmaa irratti shoora isaanii yoo bahan, abbaan manaa dubartii ulmaa ciiftus wantoota alaa barbaadaman kanneen humna dubartootaati ol ta’e, kan akka muka (matalagaa) marqaafi kkf qopheessuufi waan sirnichaaf barbaachisu hunda guutuun gahee irraa eegamu baha” jechuun odeefkennituun tun qoraticha qorannoo kana gaggeesseef ibsiteerti.

Qorannoon kun qaaccessa deebii odeefkennitootaa irratti taasiseen kabajni sirna ulmaa kan deessuu takka qofatti dhiifamu osoo hintaane qaamni hawaasaa gara garaa haala hoo’aan hirmaachuufi ajaja nama tokkoo osoo hineegin kaka’uumsuma keessoo isaanitiin gahee waliif hirachuun Arsittii ulmaa ciiftu hanga ulmaa baatutti kan kunuunsaniifi jajjabeessaa turan ta’uu isaa qorannoon gaggeeffame kun nimul’isa.

4.6. Qophiilee Kabaja Sirna Ulmaa Irratti Raawwataman

Hawaasa Oromoo Arsii Aanaa Xannaa biratti kabajni sirna ulmaa dubartiin Arsii takka erga deesseen booda haala oo’aan kan kabajamaa tureefi kabajamaa jiru akka ta’e odeefkennituun Aanaa Xannaa aaddee Makkoo sheekoo (guraandhala13,2009) yoo ibsitu, kabaja sirna kanaa irrattis gama nyaataa, dhugaatiifi uffannaatiin qophiileen heddutu taasifama jechuun ibsiteerti.

4.6.1. Qophii Gama Nyaataatiin Taasifamu

Akkuma beekkamu Arsittiin takka yeroo ulfaafi da'uumsallee ciniinsuufi da'uumsarratti dhiigni baay'een dhangala'uu irraa kan ka'e, qaamni ishii nimiidhama. Kanaaf ummanni keenya deessuun yeroo ulmaa ciiftu qaamni ishiifi daa'imaallee haalan akka itituufi jabaatuuf jecha akaakuu nyaataa adda addaa qopheessuunhanga ulmaarraa baatutti kan sooru yoo ta'u, akka aadatti nyaanni kanaaf qophaa'us:

1. **Marqa-** Kunis da'uu ishiitiin dura akaakuu midhaanii garbuu findigamee daakkamerraa harceen qophaa'e, akka hoo'a deessuu ta'utti marqamee dhadhaan bakisaan itti buufamuun kan qophaa'uudha.
2. **Lila** (muzee) -kunis akka deessuu duugida ijaaruu, lafee jabeessuufi harma daa'ima mirgisiisuuf jecha akaakuu midhaanii hayisaan haalaan qulqullaa'ee daakisifamuun harcee hayisaa irraa qal'atee haala dhugaatii ta'utti dayimaafi dhadhaa keessa buusuun danfisani qopheessuun deessuun ulmaa ciiftu kan dhuuyiduudha.
3. **Dhangaa** (shakaka) -kunis garbuun findigamee akaayamuun bachoo erga daakisisanii booda, dhadhaa bakisaan qofa laaffisanii kaa'uun deessuun bakka ulmaa ciiftutti yeroo lubbuun ishee feetu akka nyaattu kan godhamuudha.
4. **Kurkutoo-** kunis deessuun yeroo marqa nyaachuun ishii nuffisiisu, akka hojjatamee dhadhaan itti buufamee nyaattuuf jecha, akaakuu midhaanii qamadii irraa daakuun qophaa'uun harkaan riguun ykn micciiruun hojjachuun adutti afamee gogsuun qalqalatti naqamee taa'uun yeroo barbaachisutti oyitetti naqanii bilcheessuun deessuun kan soorattuufi kkf yoo ta'an daayimas hedduminaan ninyaatti. Kana malees, Mirgoo ykn hoolaafi re'eellee qaluufiin jaji'anii manatti finnisuufiin achumaa dhawaataan murataa affeelachuun kan nyaattu yoo ta'u, Takii, Caccabsaafi Marmareelleen sirna kanarratti bal'inaan akaakuu nyaataa qophaa'an akka ta'e odeefkennituun tun yoo ibsitu kunniin hunduu yeroo deettuun ulmaa ciiftu, iddoo ciiftutti akka soorattuuf kanneen qophaa'aniidha jechuun dubbatti.

4.6.2. Qophii Gama Dhugaatitiin Taasifamu

Deessuun takka aadumattuu baay'inaan akka dheebottu nibeekkama. Sababni isaatis daa'imni halkaniifi guyyaallee haati hanga ulmaarraa baatutti biruma ciisaa waan ooltuuf hedduminaan harma hodhuun, haadha dheebuuf nisaaxila. Kanaaf, deessuun akka hindheebonneefi harmi daa'imaahaalaan mirguuf jecha hanga ulmaarraa baatutti dhangala'oo akka buna aannanii, aannan itittuu, aannan mi'ii, kan qaama ijaaruufi harma mirgisiisu bulbula dammaa, dhadhaa bayisaa, lilaafi kkf akaakuu dhugaatii kabaja sirna Ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaatti qophaa'uudha.

4.6.3. Qophii Gama Uffataatiin Taasifamu

Akkuma nyaataafi dhugaatii kabaja sirna ulmaa keessatti uffataafi meeshaaleen adda addaallee niqophaa'u. Kunis, deessutti akka hinqorrineef bullukkoon (uffanni halkan) uffattuufi itilleen irra ciiftu, uffata daa'ima jala efan lakkoofsaan heddu kan ta'e, qanafaa ,bitoo, elellaan ykn shaashatee daa'ima harkatti godhan, keessaseenii haati godhattuu, uffata daa'imni godhatu, kaldhoo daa'imaan baatan, guftaa, indakkee haati hidhattu, dhadhaa addaannoo haadhaafi daa'ima sammurra kaa'aniifi ganamaafi galgala daa'imni akka jabaatuuf dhidhiibaniinifi urgooftuu akka unsii kan daa'imatti ulaniifi kkf uffannaafi meeshalee qophii kabaja sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa irratti qophaa'an akka ta'e, odeeffennituun aadde Makkoo Sheekoo odeeffannoo qoratichaaf kenniteen ibsiteerti.

Qorataan qorannoo kanaa, wayita gaggeessetti afgaaffii qophii kabaja sirna ulmaa irratti gama nyaataa, dhugaatiifi uffannaatiin taasifamurratti iddattootaaf dhiyeesseratti hundaa'uun yaada iddattoonni qabxii kanarratti laatanirraa ka'ee qaaccessuun kabaja sirna ulmaa deessuu Aanaa Xannaa iraatti gama nyaataa, dhugaatiifi uffannaatiinis xiyyeeffannaan guddaan kennamuufiin kan qophaa'u akka ta'e, yeroo qorannoo kana gaggeessetti yaada odeeffennitoonni kennan qaaccessen hubatameera.

4.7. Hawaasa Keessatti Sadarkaa Sirni Ulmaa Yeroo Ammaa Irra Jiru

Ummanni Oromoo Arsii Aanaa Xannaas akkuma Oromoota Aanolee biroo keessa jiraatuu ummata aadaa, duudhaa, Seenaa, sirnaafi safuu isaa eeggatee, jiraataa tureedha. Aadaa

hawaasa aanichaa keessaa tokko kabaja sirna ulmaati. Kabajni Sirna kanaa haala hoo'aafi bifa addaatiin Oromoon Arsii Aanaa Xannaa gaafa Arsittiin deesssee nafa (qaama)dayaa dhiqatterraa eegalee akkaatuma garaa garummaa saalaa daa'ima dhalateetiin (dhalatteetiin) dubara yoo taate turtii guyyaa 40, dhiiraaf immoo guyyaa 80f deessuun abbaa warra ishee irraa itillee adda baafachuun, gola addaa keessa ciisuun jalqabaa hanga ulmaa baatutti itti kunuunfamtu yoo ta'u, sirni kun garuu yeroo ammaa sababoota gara garaa irraa kan ka'e, bifa isaa jijjiirataa, hafaafi badaa akkasumas hanga duraanii san ciiftee deessuun takka kunuunfamaa akka hinjirre ta'uu, Obboo Jaarsoo Gammachuu yoo ibsan, kanaafis sababa ijoon isaan kaasan:

- a. Yeroo ammaa jireenyi ulfaataafi akka abboota keenya sanitti qananiin waan hinjirreef deessuun guyyaa kana hunda ciisuun haa hafuu ji'a takkaafuu kan hinciifne ta'uu;
- b. Ummanni keenya jireenyi isaatuun waan itti hammaateef namni itti mijatee guyyaa 40-80f deessuu bira turee kunuunsu dhabamuu;
- c. Dhiibbaa amantaa irraa kan ka'e jechuunis dubartiin takka guyyaa kana hunda abbaa warraa irra adda baatee ciisuun dhoorkaafi kkf jechuun deessuun dayaaafi ulfaan miidhamte akka duritti akka hinkunuunfamne taasisuu;
- d. Dhibbaa ammayyummaa irraa kanka'e deessuun akka aadaa keenyatti kabajaafi ulfinaan osoo qilleensi ishii hintuqin mana ofiitti nagaan hoffolaa turte, yeroo ammaa dubartiin takkas akka mana isheetti hindeenne godhuun gara mana yaalaa geessuun osoo dhiigni dayaatu irraa sirritti hinqoorin niga'aa haagaltu jechuun haadhaafi daa'imallee qilleensa waan dhoofsisaniif, achii galtee ulmaa jettee deessuun kan ciisaa hinjirre ta'uu;
- e. Hawaasni baranne jedhus sirna gaariifi ulfina deessuu takkaaf godhuun tan dayaan miidhamte akka bayyanatu taasisuuf akaakayyootaafi abaabayyoonni, akkasumas haawwoliifi abbootiin keenya baroota dheeraaf itti dhimma bahuun hamilee deessuu eeguufi jaalalaafi kabajaa haadhaafi daa'ima dhalateef qabu ibsachuuf kabajataa ture kana akka boodatti hafummaatti ilaaluun, aadaan kun akka hafa deemuu godhuufi kkf irraa kan ka'e kabajni sirna ulmaa hawaasa keenya keessatti yeroo ammaa haala dur sanaan kabajamaa kan hinjirre yoo ta'u, iddoo tokko tokkotti inumaa maqammaan

isaatuu kan dagatameedha jechuun odeefkennaan Obboo Jaarsoo Gammachuu (Guraandhala18, 2009) qoratichaaf ibsaniiru.

Qoratichi yeroo qorannoo kana gaggeessetti daawwannafi afgaaffii iddattoota filaman wajjiin taasiseerraa sababa qaala’u jireenyaa, ammayyummaa, hiyyummaa, dhiibbaa amantaafi aadaa, duudhaafi safuu ofiitiif xiyyeeffannaafi kabajaa laatu dhabuu qaamman hawaasaa tokko tokkorraa kan ka’e, sirni jaalatamaan deessuun boqonnaa ittifudhatuun hara galfattu, kabajni sirna ulmaa dubartii deessuu Oromoo Arsii Aanaa Xannaa badaa, irraanfataamaa, hafaafi dagatamaa deema kan jiru ta’uu, qoratichi yaadaafi ibsa odeeffennitoonni kennanirraa hubateera.

4.8. Faayidaa Adeemsa Sirna Ulmaa Dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa

Barreessanii Olkaa’uu

Barreeffamni mala (tooftaa) ragaa, odeeffannoo, aadaa, duudhaa, safuu, barsiifataafi jilli (sirni) hawaasaa ykn saba tokko akka hinbanne, hinirraanfataamne, irraa hincinnee,itti hindabalamneefi bifa isaa osoo hinjijjiiratin asilimmuma (originality) isaa qabatee yeroo dheeraaf turuun dhaloota ammaafi kandhuufis akka darbu godhuuf, qaamman birootis dhugummaafi haqummaa gocha raawwatameefi raawwatamaa jiru tokko karaa ifaafi salphaa ta’een, hubachiisuuf kan itti tajaajilaman barreeffamaan yoo ta’u, kunis ragaalee gochaafi afaaniin qofa raawwatamaa turaniifi jiran qu’achuun, funaanuun, qindeessuun kan afaaniin qofa labataa labatatti lufaa turaniifi jiran gara barruufi barreeffamaatti geeddaruun olkaa’uu jechuudha. Kanuma kan dhugoomsu odeefkennaan tokko yoo ibsu, wanti gowwaafi waraqqanni qabe hinbadu (dagatamu) jechuun faayidaa waan tokko barreessanii olkaa’un qabu dubbata. Kanaaf adeemsa raawwii sirna ulmaa Oromoo Arsii Aanaa Xannaallee barreessanii olkaa’uun, sababa hedduuf kan fayyadu akka ta’e, odeefkennaan ganda Xiichoo Obboo Jaarsoo Gammachu (Guraandhala11,2009) yoo ibsan:

- A. Namni tokko dhalatee, erga guddateen booda dulloomee nidu’a.Tura booda nidagatama.Garuu yoo seenaa dalageefi seenaa barreeffamaan qabaate hindagatamu. Kanaaf aadaa keenya kan ta’e adeemsi sirna ulmaallee akka duri yeroo ani ijoollee beekurraa amma dagatamaafi badaa jira. Kanaaf yoo barreeffamaan nuuf taa’e, garuu

akkuma dur jiru sanatti osoo irraa hincitiniifiitti hindabalamini nuuf taa'uufi turuu waan danda'uuf, adeemsa sirna ulmaa deessuu Oromoo Arsii Aanaa Xannaa barreessanii ol kaa'uun nuuf bu'aa qaba jedhu.

- B. Dhaloonni amma jiru adeemsa sirna ulmaa Oromoon dur raawwataa turan maaliifi akkam akka ta'e waan barreeffame kanarraa salphamatti dubbisani hubachuun aadaan Oromoo kun osoo addaan hincitin akka turuufi dhaloota itti aanulleef akka darbu godhuuf barreeffamaan kaa'uun bu'aa hedduu qaba.
- C. Namoonni ykn saboonni aadaa (adeemsa sirna ulmaa Oromoo Aanaa Xannaa) kana Maalummaa, yoomessaafi adeemsa isaa hinbeekines osoma ijaan gochicha raawwatamu hinargin, barreeffamicha dubbisuun akkamitti sirni kun akka raawwatamu ykn adeemsifamu hubachuuf waan gargaaruuf barreessanii olkaa'uun bu'aa heddu nuuf qaba jechuun, sababa adeemsa sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa barreessanii olkaa'uun isaaniif qabu ibsu.
- D. Adeemsi sirnaulmaa dubartii teenyaa kan baroota dheeraaf osoo ifa hinba'in waraqaafi qalamni tokkollee afaan kamiinuu osoo isa hinargin hanga har'aa ture kun haala kanaan yoo katabamee barreeffamaan nuuf taa'e, qaamman biroollee barreeffamicha dubbisani hubachuun sirna ulmaa kan kabaja deessuufi finna dhalateef (dhalatteef) nuti goonu (kabajnu) kana nuuf jaalachuufi deeggaruun xiyyeeffannaa itti nuuf kennuun, nu bira darbee dhawaatumaan guutuu biyyaafi addunyaattis akka nuuf beekkamu taasisuuf, adeemsa sirna kana barreessanii olkaa'uun faayidaa hammana hinjedhamne, ummata aanaa keenaa qofaaf osoo hintaane Oromoota aadaa (barsiifata) kana fakkaatu qaban maraafis bu'aan inni qabu olaanaadha.
- E. Akkasumas, sirna kana akkanatti barreessanii olkaa'uun dhaloota ammaa kan adeemsa sirna ulmaa deessuu Oromoo maqaamallee faaran hinbeekine, sirnicha kana hubachuun, aadaa ofii akka jaalatuufi xiyyeeffannaa kennuuf godhuu bira darbee, aadaa keenya heddu kan awwaalameefi aadaa warra birootiin dhaalames, kana ka'uumsa godhachuun duuba deebi'anii akka qoratani barreessaniif kaka'uumsa guddaa keessatti uumuu irrattis aadaafi barsiifata keenya akkanatti barreessanii ol kaa'uun faayidaa guddaa hawaasa keenyaaf qaba jechuun odeeffennaan kun sababa adeemsa sirna ulmaa deessuu Oromoo Arsii Aanaa Xannaa kan gochaafi afaaniin qofa ture barreeffamaan kuusuun

bu'aa olaanaa akka qabu ibsuun, aadawwan akka kanaa kan osoo hinbarreeffamin hafuun yeroo ammaa guutumaan guututti badaniifis seenaa, xiiqiifi dallansuu akka qaban dubbatu.

Kana malees, adeemsa sirna ulmaa Oromoo Arsii Aanaa Xannaa galmeessanii olkaa'uun, sirnicha kana osoo hindhabamin tursiisuu bira darbee dhaloota ofii kan adeemsa sirna ulmaa hinbeekne hubachiisuu, barsiisuu, akka too'atan, kunuunsan, xiyyeeffannaa itti kennuun, kanneen biroollee hubachiisuufi barsiisuun, haala kana fakkaatuun qindeessanii kan afaaniin tureefi jiru barreeffamatti deebisanii olkuusaniif miira kaka'uumsa keessatti akka uumamu waan godhuuf, adeemsicha barreessanii olkaa'uun faayidaa hammana hinjedhamne kan qabu ta'uufi hawaasichis qaama waan kana faakkatu (aadaa isaanii) bifa kana fakkaatuun barreeffamatti geeddaruun olkaa'uuf, jaalala, kabajaa, deeggarsaafi hamilee guddaa akka kennaniif qoratichi qorannoo kanaan mirkaneeffateera.

Boqonnaa Shan: Guduunfaafi Yaboo

5.1. Guduunfaa

Hawaasa Oromoo Arsii Aanaa Xannaa biratti dubartiin deessuun takka erga deesseen booda guyyaa nafa dayaa (daataa) dhiqatterraa eegaltee kutaa ykn gola addaa keessa daa'ima ishii waliin hanga guyyaa ulmaa baatutti ciisuun adeemsa itti kunuunfamtu kabaja sirna ulmaa jedhama.

Qorannoon raawwii sirna ulmaa dubartii irratti gaggeeffame kun kaayyolee qabatee ka'e qaba. Sababni isaas kaayyoon qorannoo tokkoo kalattiifi galma qorannichaatti kan geessu waan ta'eef.(Kumar,1996). Haaluma kanaan qorannaan kunis gaaffilee ka'uumsaafi kaayyolee galma qorannichaa mul'isan afur kan qabatee ka'eedha. Kaayyoon duraa, Adeemsa sirna ulmaa dubartii Oromoo Aanaa Xannaa ibsuu kan jedhu yoo ta'u, haaluma kanaan qophiin isaa sirna ulmaan duraa jalqabee, sirna ulmaa ciisuu guyyaa 40 ykn 80 gola ulmaa ciisuu erga raawwateen booda sirni ulmaa bahuu kan gaggeeffamuudha.

Kaayyoon itti aanu, faayidaa kabajni sirna ulmaa hawaasaaf qabu adda baasuu kan jedhu yoo ta'u, haaluma kanaan kabajni sirna kanaa, gama hawaasummaatiin walitti dhufeenya cimsuufi hariiroo gaarii hawaasa giddutti uumuun ummata tokkommeessu yoo ta'u, gama diinagdeetiinis, namni haadha warraa qabu kamuu kabaja sirna ulmaatiif kan oolu oomisha dursee haalaan waan qopheessuuf akka hinrakkanneefi beelofne taasisuufis waan gargaaruuf kabajni sirna ulmaa ummataaf faayidaa hammana hinjedhamne akka qabu qorannaan kun mirkaneesseera.

Kaayyoon inni biroo, hirmaattota sirna ulmaafi gahee isaanii agarsiisuu yoo ta'u, haaluma kanaan, adda durummaan sirnicharratti kan hirmaatan, dubartoota ollaa, soddaatiifi haadha intalaa fa'a yoo ta'an, isaanis, bishaan waraabuu irraa qabee, wabaxaa marquufi deessuu nafa dhiqanii qanafaa itti hidhuufi kkf raawwachuun kabajni sirna ulmaa haala hoo'aan akka gaggeeffamuuf gahee waliif qooduun hundi isaaniitu waan irraa eegamu raawwachuun sirna ulmaa deessuu kabaju.

Kaayyoon inni dhuma qorannaan kun qabatee ka'e, hawaasa keesatti sadarkaa sirni ulmaa yeroo ammaa irra jiru addeessuu kan jedhu yoo ta'u, haaluma kanaan, sirni ulmaa yeroo ammaa sababa dhiibbaa alaafi keessaa, ammayyummaa, qaala'uu jireenyaafi hanga yoonaa

osoo hinbarreeffamin afaaniin qofa turuu irraa kan ka'e, badaa, dagatamaafi aadaa warra birootiin dhaalamaafi liqinfamaa kan jiru ta'uu, isaas qorannoon kun nimul'isa.

Aadaan, duudhaan, safuu, jilaafi kkf ibsituu afaaniifi eenyummaa saba tokkooti. Dhimmi mallattoofi mul'istuu maalummaafi eenyummaa hawaasaa ta'e, aadaan ummataafi barsiifanni kun immoo akka hinbanneefi osoo hinawwaalamin dhalootaaf akka turu godhuuf immoo barsiifata ummataa kanneen akka sirna da'uumsaa, ulmaa kanneen hanga ammaa afaan qofaan dhalootaa dhalootatti lufa dhufan kana qorachuun rakkoolee mul'atan addaan baasanii fala kaa'uun barbaachisaadha. Haaluma kanaan qorannaan qaaccessa raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Aanaa Xannaa ka'uumsa taasifachuun adeemsifame kunis, qaaccessa cuunfaa olitti gabaabbinaan taasisseefi qaaccessa cuunfaa yaada odeeff kennitoonni kennan irratti taasiserraa qabxiilee armaan gadii cuunficha keessaa baasuun (argatuun) maalta'ii qorannoo kanaas addeesseera. Isaan kunniinis kanneen armaan gadiiti.

1. Raawwiin sirna ulmaa dubartii hanga ammaatti afaan qofaan dhalootatti darbaa kan dhufe waan ta'eef, dagatamaafi jijjiiramaa kan jiru ta'uu;
2. Sababa dhiibbaa alaafi keessaa irraa kan ka'e, sirni dur ummanni Oromoo haala oo'aan kabajaa ture kun yeroo ammaa laafaafi gadi bu'aa kan jiru ta'uu
3. Hayyoonniifi barreessitoonni Oromoo sadarkaa adda addaa irra jiranis hawaasa keessa gadi bu'anii aadaafi barsiifata hawaasaa kan akka galaanatti ummata keessa ciisu kana qorachuun afaan qofaan kan ture barreeffamatti jijjiiranii labataaf tursiisuu mannaa harki caalaan isaanii barruulemaafi kitaabilee galii isaanii guddisuuf gargaaran qofa kan barreessaa turaniifi kkf ta'uun rakkoolee ijoo qorannaa kanaan irra ga'amaniidha.

Qabxiilee kanaafi kanneen biroo kan qaaccessa qorannichaa raawwii sirna ulmaa dubartii irratti xiinxalamaniif, yaadotaafi qabxiilee fala ta'uu danda'an jedhe, qorataan qorannaa kana gaggeesse haaluma itti aanuun bal'inaafi gadi fageenyaan yaboo isaa keessatti addeessuun ibsee jira.

5.2. Yaboo

Fookilooriin aadaa, duudhaa, dalagaa, ogummaafi beekumsa akkasumas, falaasama hawaasaa kan ibsuudha. Duudhaa, barteefi jilli hawaasa tokkoo keessatti beekamee hawaaasichaaf maalummaafi eenyummaa isaa ibsuu irratti shoora olaanaa qaba. Kanaaf jilli hawaasicha biratti fudhatamaafi beekamtii argatee ummanni yeroo dheeraaf aadaa, duudhaa, seenaafi safuu isaa ittiin calaqqisiifataa ture kun xiyyeeffannaan itti laatamee, gama nama (qaama) barateen qoratamee dhalootaaf barreeffamaan taa'uu qaba. Sababoota adda addaa irraa kan ka'e yeroo ammaa kana sirni ulmaa kun hawaasa barates ta'ee, dhaloota haara'a biratti xiyyeeffannaan godhamaa jiru baay'inaan hinmul'atu. Kun ammoo faayidaa sirni kun aadaafi eenyummaa hawaasaa ibsuuf godhuirratti dhiibbaa olaanaa qaba. Kanaaf, jilli aadaafi duudhaa hawaasaa yeroo dheeraaf ibsaa tureefi jiru kun akka hinbanneefi dagatamneef karaa barbaachisaa ta'een furmaata barbaachisaa ta'e barbaaduun gaarii ta'a. Qorataan qorannoo kanaallee rakkoowwan jiran kanaaf furmaata ta'uu danda'a, jedhee kan yaade akka armaan gadiitti kaa'e.

- A. Biiron Aadaafi Tuuriizimii Aanaa Xannaa dhimmoota aadaa hawaasa Oromoo calaqqisiisan kan irraanfatamaafi aadaa warra birootiin dhaalamaa deemaa jiran irratti bal'innaafi gadi fageenyaan qorannoo geggeessudhaan qindeessee akka ragaa tokkootti osoo kaa'ee.
- B. Barsiistonni saba Oromoo Yuuniivarsiitiifi koolleejjii garaagaraa keessa jiran dhimma xiinxala(qaaccessa)aadaalee hawaasa Oromoo calaqqisiisan keessattu sirna/jila/ummataa kan akka adeemsa sirna ulmaa dubartii irratti qoranno dalaganii osoo akka ragaatti ka'anii.
- C. Barreessitootni Oromoo baay'inaan dhimma adda addaa barreessuu irraatti bobba'an akka dhimma ijoo tokkootti itti yaadda'anii waa'ee aadaa hawaasaa osoo barreessanii ykn barreeffama isaanii keessatti galchanii barreessuun osoo ka'anii.
- D. Barruulees ta'e, galaalchaalee gara garaa irratti jila ummata Oromoo kan dur turee, ammaa dhabamaa jiran qoratani akka dookumantariitiitti qindaa'ee galma aadaa Oromoo ibsu keessa osoo taa'e.

- E. Akkasumas, ogeeyyiifi hayyoonni Biiroolee, waajjirootaafi manneen barnootaa Oromiyaa keessa jiran hundi aadaa ummataaf xiyyeeffannaa kennuun ummata keessa jiraatan waliin ta'uun jila hawaasaa irratti qorannoo gaggeessuun kan afaaniin ture qindeessuun barreeffamatti jijjiiruun osoo olkaa'anii.
- F. Qaamniqorannoo jila ummataa irratti geggeessu tokko meeshaalee odeeffaannoon ittiin funaanamu kanneen akka waraabbiifi kaameeraa, viidiyoo akkasumas kannen biroo fayyadamuun isa barbaachisa yoo ta'e, meeshaaleen kunniin sababoota adda addaatiin akka carraa ta'ee baduu malan waan ta'eef meeshaa tokko qofatti gargaaramuu irra galma gahiinsa hojii isaanitiif akka mijatu meeshaalee akaakuu lamaafi sanaa olitti osoo fayyadamanii.

Walumaa galatti aadaan hawaasa Oromoo kan waraabamee hindhumne kun waggoota dheeraaf nama qoratee akka hinirraanfataamneefi aadaa biraatiin hindhaalamneef jecha afaaniin qofa dhalootaaf darbaa ture duguugee funaanuun barreeffamaati kan jijjiire namoota muraasaan ala waan hinturiniif aadaan saba bal'aa qabu kun, akka waan Oromoonni baratan hinjirreetti, jilaafi aadaaleen hedduun badaa, dagatamaafi tuffatamaa jiru.

Kanaaf, qaamni barateefi quuqama aadaa saba isaatiif qabu hundi hawaasa keessa gadi bu'uun aadaa hawaasaa kan afaaniifi gochaan qofa baroota dheeraaf ture gara barreeffamaatti jijjiiruun, qaamni hinbaratinis aadaalee, sirnoota duudhaa ummata ibsan qomaanis ta'u finna isaanii lafaa dhufaa jiran faaraan qabsiisuufi qaamman /nama/ aadaaleefi jila/sirnoota/ duudhaa ummataa qorachuun barreeffamaan kuusuu barbaaduuf odeeffannoo, eeruufi deeggarsa barbaachisu hunda godhuufiin aadaan ummata Oromoo hedduun raga qabatamaa/barreeffamaan/ mana kitaabaafi galma aadaa Oromoo mul'isu hunda keessa akka taa'uuf, Oromoonni hundi(guddaafi xiqqaa, kan barateefi hinbaratinis) dirqama sabaafi lammii kana bahuun, aadaa, duudhaa, seenaafi safuu Oromoo akka kunuunsitaniifi too'attaniif qoratichi qorannoo kana gaggeesse yaboo isaa kaa'eera.

Wabiilee

- Addunyaa Barkeessaa.(2010). **Akkamtaa: Qorannoo Hujoo**. Finfinnee: Oromiyaa.
- Asafaa Tafarraa.(2004). **Eelaa**. Finfinnee: Branna printing Enterprise.
- Asmarom Legesse. (2000). **Oromo Democracy**. Newjersy: Red sea press.
- Awwal Sa'id. (2013). **Mijuu Ogbarruu. Dirre Dhawaa**: Mana maxxansa Kaliifaa.
- Bascom, W.R. (1965).**The Study of Folklore**. Burkelay: Printice-Hall, Inc.
- BiiftuuTujii.(2002).“Boolla Qayyaafi Kunuunsa Dubartiif godhamu”. Aadaa Uummata Naannoo Shaashamannee. (waraqaa qorannoo BA Afaan Oromootiin guuttachuuf dhiyaate).Yuunivarsitii Addis Ababaa: (kan hinmaxxanfamne) .
- Biiroo Aadaafi Tuuriizimii Oromiyaa. (2004). **Seenaa Oromoo hanga jaarraa 16ffaa**. Finfinnee: Mana maxxansaa Birahana salaam.
- Cerulli Enrico.(1922).**The Folk Literature of the[Oromo] of Southern Abyssinia**.
- DastaaDassaalany.(2013). **Bu'uura Qorannoo**.Finfinnee:Dhaabbata maxxansaa Boolee.
- Delesa Guddisaa.(2008).“**The Role of Gada Centers in Conflict Resolution Among the Kutaye Oromo of Western Shoa: A Special Reference to Booku Cittu**”. AAU: School of Graduate Studies.
- Dirriibii Damissee.(2012). **Ilaalcha Oromoo: Barroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo**. Finfinnee: D.G.printing and publishing Enterprise.
- Dorson, Richard.(1972). **Folklore and Folklife**: An introduction. Chicago and London : The university of chicago press.
- Dundes,Alan.(1965). **The Study of Folklore**. Englewood cliffs: N.J prentice Hall,Inc.
- Finnegan Ruth. (2012). **Oral Literature in Africa**. United kingdom: Open Book publishers.
- Geetaachoo Rabbirraa. (2009). **Furtuu: Seerluga Afaan Oromoo**. Finfinnee: Kuraz International Publisher interprise.

Georges, R. A and Jones, M. O. (1995). **Folkloristics: An Introduction**. Bloomington and Indiana
Polis: Indiana University Press.

Iristee Akkawaaq.(2012).“Qaaccessa Raawwii Sirna Da’uumsaa Godina Jimmaa Aanaa
Mannaa”.(Waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa Afaan Oromootiin
guuttachuuf qophaa’e).Yunivarsiitii Addis Ababaa: (kan hinmaxxanfamin).

Iteenash W/Rufaa’el. (2009). “Seeccaatii Qabiyyee Walaloo Ateetee Godina Wallaggaa
Aanaa Laaloo Assaabii”.(Waraqaa Qorannoo BA Afaan Oromootiin guuttachuuf
dhiyaate).Yuunivarsitii Addis Ababaa: (kan hinmaxxanfamne) .

Kumar,R.(1996). **Research Methodology: Astep-by-step Guide for Beginners**. Addison
Wesley Longman Australian Pty Limited.

Kumsaa Boroo.(2009). **Jiruufi Jireenya**. The Red sea Press. Inc.

Leach,Maria.(Ed1996). **Definitions of Folklore**. source: Journal of folklore research,
Vol.33,No.3 pp.255-264 published by:Indiana university press stable.

Macdonald, Donald.(1972). **AField Work: Collecting Oral Literature in Richard
Dorson(Ed) Folklore and Folklife: Anintroduction**. Chicago and London: The
University of ChicagoPress.

Melakneh Mengistu.(2006). **Fundamental of Literature**. 3rd ed. Addis Ababaa: AAU.
Press.

Misgaanuu Gulummaa .(2011). **Dilbii: Bu’uura Afoolaa, Ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo**.
Finfinnee: Oromiyaa.

Okopewho.I.(1992). **African Oral Literature**: Back Grounds, Characteristics and
Continuity. Bloomington and Indiana University press.

Oring,Elliot.(1986). **Folk Groups and Folk Genres**: An introduction.Utah: Utah university
press.

Sims and Stephens.(2005). **Living Folklore: Anintroduction to the Study of People and
their Traditions**. Ohiho: The Ohiho state university,Utah university press.

Sumner Cloud.(1996). **Oromo Wisdom Literature**: Proverbs, songs, and folklore: An
analogy of Oromo Literature. Addis ababa: Guddina Tumsa Foundation.

Thompson, Smith.(1949).“**Folklore**” **Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend**. New York: Fune and Wagnalls compay.

Tibbeessoo Hankaffee.(2008).“Qaaccessa Sirna Raawwii Qanafaa Oromoo Arsii Godina Arsii Lixaa Aanaa Arsii Nageellee”.(Waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa (MA) Afaan Oromootiin guuttachuuf qophaa’e).Yunivarsiitii Addis Ababaa: (kan hinmaxxanfamin).

ፌታደ ስዘዘ፡፡(1991)፡፡**የሥነቃብ፡መምሪያ፡ስዲስ ስበባ፤ቦሴ፡ማተሚያ፡ድርጅት፡፡**

ዘረቡን ስስፋው፡፡(1996)፡፡**የስነ ሁሉፍ መሰረታዊያን፡ስዲስ ስበባ፤ንግድ፡ማተሚያ፡ድርጅት፡፡**

Dabaleewwan

Dabalee A

Gabateodeeffannoo odeeffennitootaa Aanaa Xannaa mul'isu

T.1	Maqaa guutuu	Umr ii	Saa La	Ganda	Sad b/m saa	Hojii	Guy Yaa	Yaadota Odef-kennitoonni qoratichaaf kennan gabaabbinaan
1	Jaarsoo Gamachu	80	Dhi	Xiichoo	---	Qotee Bulaa	Gur.10, 2017	Hiika ulmaa, sad. sirni ulmaa amma irra jiru, faayidaa sirna ulmaa galmeessanii olkaa'uu
2	Jeeyiluu Ahmad	64	Dhi	A/Mi Saa	---	Qotee bulaa	Amajjii, 10, 2017	Hiika ulmaa bahuu, faayidaa Sirna ulmaabarreesanii olkaa'uun hawaasaaf qabu
3	Huseen Fayyisoo	65	Dhi	Jiituu Xannaa	3ffa	Qotee Bulaa	Gur.6, 2017	Maalummaa Ulmaafi ulmaarraa bahuu
4	Zaaraa Kaliil	56	Dub	Hasan usman	Dig	hojjattu	Gur.13, 2017	Adeemsa sirna ulmaa, hiikaafi faayidaa qanafaa, qophiilee sirna ulmaa irratti taasifaman
5	Makkoo Sheekoo	61	Dub	korob ta	---	Qotee Bultuu	Gur.11, 2017	Raawwiisirnaulmaa, yoomessaafi bu'aa kabaja sirna ulmaa, qophiilee sirna ulmaa irratti raawwataman
6	Hawwaa Usmaan	55	Dub	Caffaa	---	Haadha manaa	Gur.15, 2017	Adeemsa sirna ulmaa, yoomessa ulmaa, hirmaattota sirna ulmaafi gahee isaanii, yoomessa ulmaa
7	H/Muham mad H/Abdallaa	73	Dhi	Loodee	---	Qotee bulaa	Amajjii, 8/09/	Maalummaafi faayidaa aadaan ummataaf qabu.
8	Aadam Kaawoo	71	Dhi	Waaji beeraa	---	Daldalaa	Fulbaan a28/09/	Moggaasa maqaa magaalaa xiichoo

DabaleeB

Af-gaaffii raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa irratti odeeffannoo funaanuuf qophaa'e.

Gaaffilee afaanii maanguddootaafi dubartoota waa'ee raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo nibeeku ykn hubannoofi muxannoo niqabu jedhamaniif dhiyaate.

Kaayyoon qorannoo kanaa barnoota afaan Oromoo,ogbarruufi fookiloorii sagantaa digirii lammaffaa (MA) guuttachuuf mata duree“Raawwii Sirna Ulmaa Dubartii OromooGodina Arsii Aanaa Xannaa” qaaccessuu jedhu ilaalchisee ragaa funaanuufi odeeffannoo gaaffilee armaan gadii bu'uura godhachuudhaan deebiin isinirraa argamu qorannoo gaggeeffamu kana guutuu akka taasisu niamanama. Kanaafuu, odeeffannoo haqummaa qabuufi amanamummaa qabu akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha.Gaaffilee armaan gadii bu'uura godhachuudhaan deebiin isin irraa argamu qorannoo gaggeeffamu kana guutuu akka taasisu niamanama.

A. Odeeffannoo waa'ee Odeef-kennaa.

1. Maqaa_____2.Umrii_____3.Saala_____4.Ganda_____5.Gahee hojii _____

B.Gaaffilee af-gaaffii Odeef-kennitootaaf dhiyaate.

1. Ulmaan maalii?
2. Aanaa isin jiraattan kana keessatti sirni ulmaa akkamiin raawwatama (adeemsifama)?
3. Sirni ulmaa yoomessa akkamii keessatti kabajama?
4. Faayidaan yoomessa sirna ulmaa maali?
5. Kabajni sirna ulmaa hawaasaaf bu'aa akkamii qaba jettu?
6. Kabaja sirna ulmaa irratti adda durummaan eenyufa'atu hirmaata? Gaheen hirmaattota kanneenii hoo maalinni jettu?
7. Qophiileen kabaja sirna ulmaa dubartii irratti:
a) Gama nyaataa b) Dhugaatiifi c) Uffannaatiin godhamu maal maal fa'a?
8. Hawaasa Aanaa Xannaa keessa jiraatu biratti sirni ulmaa yeroo ammaa sadarkaa maalirra jira?
9. Raawwii sirna ulmaa dubartii Oromoo Arsii Aanaa Xannaa galmeessanii olkaa'uun
maaliif fayyada jettu?

Dabalee C

Qabxiilee Mirkaneeffannaa Daawwannaa gaggeeffamee

1. Meeshaalee aadaa deessutti godhamu adda baafachuu;
2. Nyaataafi dhugaatii sirnicharratti dhiyaate adda baafachuu;
3. Afoolaalee hirmaattonni sirnicharratti itti dhimma bahan galmeeffachuu.
4. Wantoota ykn gochoota sirnicha raawwachuuf qophaa'an adda baafachuu;
5. Raawwii sirnichaa irratti adda durummaan (irra caalatti) qaama gahee olaanaa taphatu ilaaluun waan raawwatamu galmeeffachuu;
6. Hojii abbaan manaa deessuu yeroo raawwii sirnichi raawwatamu raawwatu xiinxaluu.

Dabalee D
Yaadota Odeeffkennitoota Muraasaa Waraabbii Sagaleetiin Waraabbamanii
Barreeffamaatti Geeddaraman

1. Akka Aanaa Xannaatti namoonni raawwii sirna ulmaa dubartii haalaan beekan jiruu eenyu fa'a jettu?

Afgaaffii kanaaf yaada waraabbii sagaleetiin waraabbameen ogeeyyiin Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Xannaa Obboo Xaahir Hirphoofi ObbooTaammiruu Laggasaa yoo ibsan, akkana jedhan. “Eeyyeeni namoonni akka Aanaa keenyatti sirna Ulmaa haalan nibeeku jennu nijiru. Isaanis:

1ffaa. Manguddoo Obboo Jaarsoo Gammachuu jiraataa ganda Xiichoo

2ffaa .Aaddee Makkoo Sheekoo jiraattuu Ganda Korobtaa

3ffaa. Obboo Huseen Fayyisoo jiraataa Ganda Jiituu Xannaa fa'a yoo ta'an isaan kanneen yoo dubbifte namoota biroollee siif eeruu danda'an” jechuun yaada isaanii (Amajjii 24/2017) waraabbii sagaleetiin qoratichaaf kennaniin ibsaniiru.

2. Ulmaan dubartii akka isin beektanitti maalinni? Akka Aanaa Xannaatti Sirni ulmaa dubartii yeroo ammaa sadarkaa maalirra jira jettu?

Afgaaffii kanaaf yaada waraabbii sagaleetiin waraabbameen Obboo Jaarsoo Gammachuu haala kanaan ibsu. Kunis, ulmaan sirna akka aadatti dubartiin takka guyyaa deessee nafa dhiqatterraa eegaltee hanga guyyaa akka aadatti taa'eef jechuun yoo dhiira deesse guyyaa 80f dubara yoo taate immoo guyyaa 40f gola addaa isheef qophaa'e keessa abbaa warraa irraa itillee ishii adda baafachuun ciiftee hanga ulfaafi da'uumsaan miidhamteef akka jabaatuuf jecha nyaataafi dhugaatii gaarii soorataa kan turtu yoo ta'u sirni kunis akka aadaa Oromootti sirna ulmaa dubartii yoo jedhamu, garaa garummaa turtii ulmaa dhiiraaf dubaraa irrattis,Oromoon akka aadatti yoo ibsu ulfi dhiiraa haalan kan ulfaatuufi muka 'ejersaatii' jedhu. Kanaaf ulfaafi da'uumsarrattis deessuu gara malee waan miidhuuf hanga guyyaa 80tti ciiftee boqachuun, akka qaamn haalaan ijaaramuuf waan gaarii nyaachuu qabdi jedhu.

Ulfi dubaraa garuu wayitii ulfaas ta'ee, da'uumsaa hanga dhiiraa hinulfaattu, Oromoon akka aadatti dubartiin baala jedha. Kanaaf deessuun dubara deesse guyyaa 40 qofa boqattee yoo sooramte qaamniifi dhiigni da'uumsarratti dhangala'es nideebi'aaf. Sababa kanaaf, yeroon turtii ulmaa dubartii dhiira deesseefi dubara deessee adda adda ta'e, jechuun yaada isaanii (Guraandhala 11, 2017) waraabbii sagaleetiin qoratichaaf kennaniin ibsaniiru.

3. Raawwii Sirna ulmaa dubartii Aanaa Xannaa barreessanii olkaa'uun ummataaf bu'aa maalii qaba jettu? Kabajni Sirna ulmaa dubartiif hoo faayidaa maali qaba jettu?

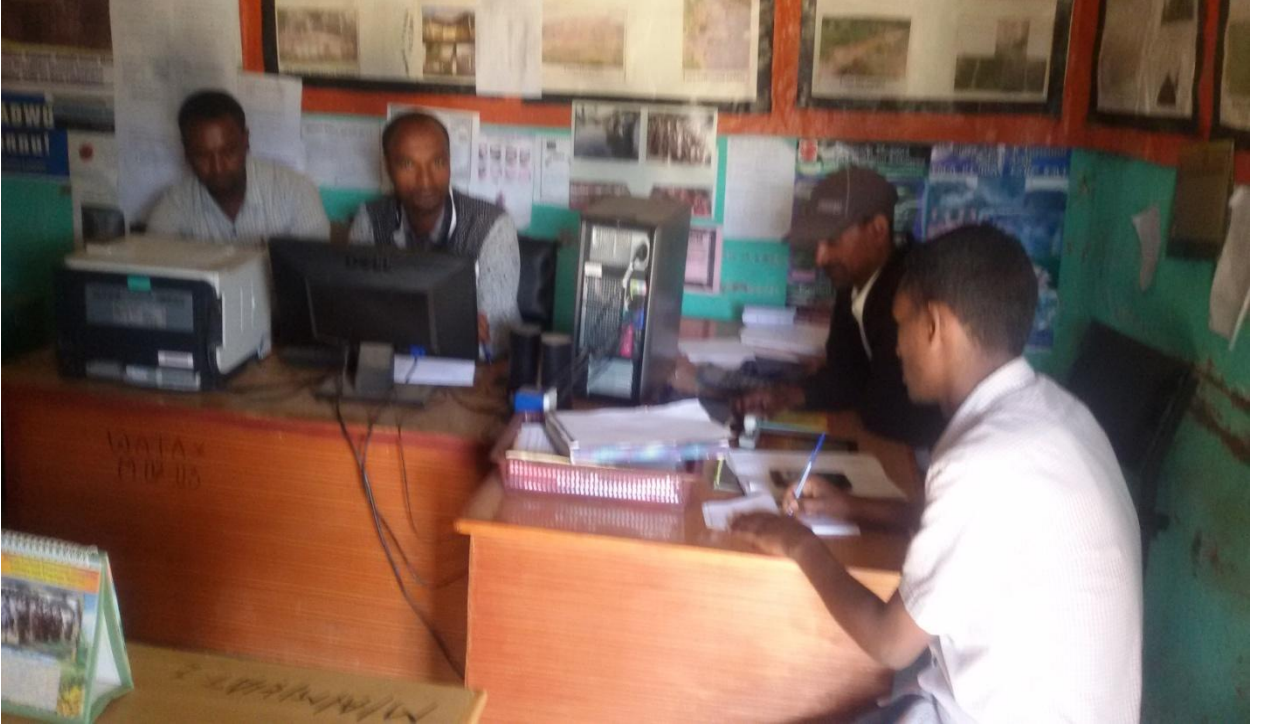
Afgaaffii kanneenifis odeefkennaa Obboo Jaarsoo Gammachuu yaada waraabbii sagaleetiin qoratichaaf kennaniin yoo ibsan, "wanti waraqaafi gowwaan qabe hindagatamu" jedha Oromoon. Akkuma san raawwii sirna ulmaa dubartii afaan qofaan kan ture haala kanaan barreeffamatti jijjiiranii olkaa'uufi sirna kana kabajuun ummata Aanaa Xannaafi dubartootaafis bu'aa hagana hinjedhamne qaba. Sababni isaas aadaan bareedaan afaaniin qofa hanga har'aa ture kun akkanatti yoo nuuf barreeffame nu jalaa hinbadu, hindagatamu, dhagoonni duubaa dhufaan raawwii sirna kanaa haalaafi yoomessa akaakayyoonniifi abaabayyoonni isaanii itti raawwataa turan, waan barreeffame kanarraa dubbisanii hubachuun, aadaafi duudhaa isaaniitiif jaalalaafi fedhii guddaa akka horataniifi kunuunfatanifis barreessanii kaa'uun haalan bu'aa nuuf qaba. Kana malees, sirni haala hoo'aafi hamilee guddaan ummanni Oromoo Aanaa keenyaa yeroo deessuun takka deesse rawwataa tureefi jiru kun namoota maalummaafi raawwii sirna ulmaa dubartii teenyaa hinbeekne akka barreeffama kana dubbisanii hubataniifis ta'ee, sinichi kun dhawaatumaan guddatee addunyaa irrattis akka nuuf beekkamuuf raawwii sirna ulmaa barreessanii olkaa'uun faayidaa olaanaa ummata Aanaa keenyyaafis ta'ee Oromoota maraaf qaba.

Kana malees sirna ulmaa kabajuun dubartoota teenyaaf bu'aa addaa qaba. Kunis, sirna ulmaa jechuun cidha dubartii kan lammataati jechuu nidanda'ama. Sababni isaas, yemmuu deessuun deesse sirna kana kabajuufiin dubartii deesseefis ta'ee, dubartoota hundaaf hamilee guddaadha. Yoomessa kabaja kanaa keessattis jaalaa-jaaltoon, firootan walitti dhufanii deessuu gaafachuun hariiroon cimaan jidduu hawaasaafi dubartoota ollaa giddutti uumuun jaalalli akka isaan giddutti cimu godhuudhaanis dubartootaaf bu'aa guddaa qaba.

Walumaa galatti kabajamuun sirna ulmaa dubartii qaama ishee kan yeroo ulfaa miidhameefi dhiiga wayitii da'uumsaa dhangala'e deebifachuufi qaama ijaarattee akka daran jabaattee kaatuufis kabajamuun sirna kanaa dubartiif faayidaa hammana hinjedhamne isaaniif qaba jechuun odeefkennaan kun yaada isaanii (Guraandhala11,2017) waraabbii sagaleetiin qoratichaaf kennaniin ibsaniiru.

Dabalee E.

Suuraawwan Odeefkennitoota Muraasaa Kanneen Gaaffileen Af-gaaffii Dhiyaatanii

Suuraa1 Hojjattoonni Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Xannaa Eeruu iddattootaa akka kennaniif afgaaffii qoraticha Wajjiin Amajjii 24,2017taasifame kan mul'isu.

Suuraa 2. Suuraa Odeefkennaa Obboo Huseen Fayyisoo Afgaaffii dhiyaataniif deebii qoratichaaf wayita kennu Kan mul'isu. (Guraandhala6,2017)

Suuraa 3. aaddee Zahaaraa Kaliil Af-gaaffii dhiyaataniif deebii qoratichaaf wayita kennitu Kan mul'isu. (Guraandhala13,2017)

Suuraa4.Jaarsoo Gammachuu afgaaffiif deebii qoratichaaf wayita kennu (Guraandhala 11,2017)

Suuraa5.Jeeyiluu Ahmad Afgaaffiif deebii qoratichaaf wayita kennu .(Amajjii10,2017)

Dabalee F.

**Suuraa6.Nyaata Aadaa Raawwii Sirna Ulmaa Dubartii aaddee Haliimaa Hasan
Irratti Guyyaa 19/01/2009 Dhiyaate**

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, qorannoon kun hojii koo ta'uu isaafi kanaan dura Yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaf kan hindhihaanne ta'uusaa, akkasumas wabiileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhadhee, wabii keessattis kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa qorataa Saafii Tamaam Kaduu

Mallattoo_____

Guyyaa_____